

VOJIN MILIĆ
SOCIOLOŠKI
METOD

prikupljanja podataka utiču na iskustvenu osnovu novih istraživanja; negde je proširuju i poboljšavaju, ali ujedno i sadržajno-problemski uokviruju; često se, međutim, troše velika sredstva na razne »evidencije« koje su podjednako praktično malo korisne i naučno gotovo neupotrebljive.

VII

ELEMENTI TEORIJE NAUČNOG OBAVEŠTENJA

Izlaganje osnovnih epistemoloških karakteristika sociologije kao teorijske nauke imalo je za cilj da pokaže strukturu njenog teorijskog sistema, način njegovog stvaranja i epistemološku ulogu pojedinih njegovih delova. U ovom delu knjige se razmatraju metodološki problemi povezivanja naučne teorijske misli s podacima o stvarnosti. Jedna od najbitnijih osobina naučnog mišljenja jeste upravo stalno nastojanje da se teorijska misao na što metodičniji način sjedinjava sa što pouzdanijim i preciznijim iskustvenim podacima. Iz toga dodira s iskustvom proizilaze podsticaji za dalje razvijanje naučne teorije, a istovremeno iskustvo služi kao stalna osnova za proveravanje svega što se u nauci smatra poznatim i utvrđenim. Samo nastojanjem da teorija bude stalno povezana sa stvarnošću može se objasniti neprekidno i uporno unapređivanje i usavršavanje metoda i sredstava za prikupljanje iskustvenih podataka u svakoj nauci. A svaki značajniji uspeh u tom pogledu stvara bolje uslove za opšti razvoj nauke.

Istorijski osvrt na razvoj sociološkog metoda je pokazao da je naučni razvoj sociologije bio prilično dugo znatno usporen, između ostalog i zato što su se metodi samostalnog prikupljanja naučnih podataka u sociologiji sporije razvijali nego u nekim drugim naukama. Stoga je sociologija do pre nekoliko desetleća morala da se gotovo isključivo služi izvorima koji nastaju u društvenom životu nezavisno od naučne delatnosti, i da kao izvore koristi rezultate drugih nauka, radove istoričara, etnografa, ekonomista. Kasnije će se videti da bi bilo pogrešno ne shvatiti vrednost i čak neophodnost korišćenja podataka koji u društvu nastaju iz čisto praktičnih razloga, a ne treba potcenjivati ni naučnu vrednost sociološkog tumačenja i sintetizovanja podataka koje o raznim stranama društvenog života prikupe druge nauke. Sociologija, kao opšta teorijska nauka, svakako da mora imati na umu da je sociološka sinteza naučnog znanja o društvu jedan od njenih stalnih zadataka. Ali bilo bi štetno ako bi se usled toga zanemarilo razvijanje izvesnih samostalnih oblika prikupljanja podataka, koji bi bili što više pode-

šeni za proučavanje specifičnih socioloških problema. Nauka koja nije u stanju da razvije postupke za samostalno prikupljanje podataka, nalazi se iz više razloga u nepovoljnom položaju. Pre svega, svaka nauka ima svoj posebni ugao gledanja i malo je verovatno da će obaveštenja koja zadovoljavaju neke praktične društvene potrebe i potrebe neke druge nauke biti najadekvatnija i potpuna izvorna građa kakva je potrebna toj nauci. U istorijskom uvodu je istaknuto kako je Marks bio sasvim svestan ove teškoće. Nauka koja ne razvija sredstva samostalnog prikupljanja podataka mora se u svojim istraživanjima služiti samo postupcima tzv. sekundarne analize, koji se primenjuju na podatke nastale nezavisno od istraživanja, u kojem se njihovom naknadnom obradom iz njih pokušavaju izvesti neki zaključci. Metodi sekundarne analize su redovno u logičkom pogledu slabiji od postupaka koji se mogu primeniti kada je proces prikupljanja podataka integralni deo istraživanja, pa se može lakše obezbediti da se prikupe podaci koji su neophodni za sistematsko razjašnjavanje postavljenog naučnog problema.

Nastojanje da prikupljanje izvornih podataka bude što tešnje povezano s naučnom delatnošću u celini ogleda se institucionalno u postepenom iščezavanju naporednog postojanja srodnih nauka, od kojih je jedna čisto opisna a druga teorijska. U istoriji nauke je vrlo često postojao paralelizam opisnih i teorijskih nauka; na primer, pored etnologije kao opštije i teorijske nauke postoji etnografija, kao izrazito opisna nauka; pored političke ekonomije, kao teorijske ekonomske nauke, postoje i nauke koje se na opisan način bave proučavanjem privrednog života pojedinih zemalja. U sociologiji je takođe postojala podela na sociologiju i sociografiju, kao opisno proučavanje pojedinačnih društava ili užih delova nekog društva, na primer nekog kraja, naselja i slično. Nešto slično je postojalo i u demografiji. Uviđa se da je ovakav paralelizam perspektivno nekoristan, i da je mnogo povoljnije za razvoj nauke ako se čitava organizacija prikupljanja iskustvenih podataka na pojedinom području što tešnje poveže sa ustanovama koje se bave razvijanjem odgovarajuće teorijske nauke. Na taj način se smanjuje obim rutinskog skupljanja podataka, karakterističnog za osamostaljene opisne nauke, i šire razvijaju aktivniji oblici istraživanja u kojima se plan prikupljanja podataka neposrednije zasniva na jasnim teorijskim pretpostavkama. Odnos između teorijske misli i iskustva postaje u tom slučaju mnogo neposredniji i gipkiji. Čini se, ipak, da najvažniji uzroci ove institucionalne promene nisu bila epistemološka shvatanja, nego sve veći praktični zahtevi koji se postavljaju raznim društvenim naukama, a koji se ne mogu zadovoljiti ni čisto opisnim putem ni spekulativno.

Epistemološki, ovakvo rešenje odnosa između opisa i teorije ima znatne prednosti. Uopšte ima dosta opravdanja klasifikacija oblika istraživanja prema tome u kojoj meri se u njima uspostavlja aktivan odnos s predmetom istraživanja. Na jednom polu takvih klasifikacija nalaze se najaktivniji oblici istraživanja, a na drugom ona ispitivanja u kojima se koriste samo već postojeći izvori obaveštenja. Odvajanje prikupljanja podataka u posebnu opisnu naučnu disciplinu prisiljava odgovarajuću teorijsku nauku na širu upotrebu manje aktivnih oblika istraživanja.

Već je bilo reči o raznim teškoćama u povezivanju teorijske misli s neposrednim proučavanjem i prikupljanjem podataka o društvu. One se mogu podeliti u tri osnovne grupe: (1) teorijske teškoće, koje se ogledaju u nepostojanju pojmovno-teorijskog sistema podesnog za stalno i sistematsko prikupljanje podataka o globalnim društvima koji bi bio dovoljno iscrpan i usklađen s teorijskim potrebama sociologije, (2) organizacijske i (3) društvene. Ali u poslednjih nekoliko desetleća znatno su se razvili postupci i sredstva za prikupljanje podataka o društvu. U nekoliko narednih poglavlja biće iznete osobine tih postupaka i sredstava, i kritički razmatran način kako se oni mogu efikasno upotrebiti u naučne svrhe. Međutim, prethodno treba izložiti neke opšte epistemološke osobine naučnog obaveštenja da bi se utvrdile osnovne norme koje mora da zadovolji svaki iskustveni podatak da bi se mogao smatrati naučno upotrebljivim. Vrlo često se u savremenim metodološkim priručnicima ovi osnovni problemi naučnog prikupljanja podataka sasvim površno razmatraju, i odmah se prelazi na pojedine posebne načine prikupljanja, na primer posmatranje, razne tipove anketa, korišćenje istorijskih podataka i sl., što nije opravdano.¹⁾ Postoje neki osnovni epistemološki zahtevi koje mora da zadovolji svaki poseban oblik prikupljanja podataka da bi se mogao smatrati naučnim. Često se vrlo slični postupci primenjuju u prikupljanju iskustvenih podataka u naučne i čisto praktične svrhe i ne uviđa se dovoljno u čemu se oni razlikuju ako se pomoću njih nastoji doći do naučnih obaveštenja.

Osnovne osobine izvornih iskustvenih obaveštenja u nauci ispituje teorija naučnog obaveštenja. Ta teorija, iako je jedan od važnih sastavnih delova epistemologije, nije sistematski razvijena.

¹⁾ Izuzetak od ovog pravila su radovi H. Peak, »Problems of Objective Observation« u knjizi L. Festinger, D. Katz, *Research Methods in the Behavioral Sciences*, The Dryden Press, New York, 1953, ch. VI; R. König, »Die Beobachtung«, u knjizi R. König (Hrsg.), *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, F. Enke, Stuttgart, 1962, S. 107—135.

ski razvijena, a još manje je konkretizovana u oblasti sociološkog proučavanja društva. Potpunije razvijena teorija naučnog obaveštenja bi morala da obuhvata dve grupe problema. U prvu, epistemološku grupu spadaju problemi naučnog obaveštenja koji su manje-više istovetni za sve nauke, jer u njima dolaze do izražaja izvesne osnovne logičke i epistemološke karakteristike naučnog saznanja i od ovih zavisne osobine naučnog obaveštenja. U drugu grupu spadaju pitanja koja se odnose na sadržinu obaveštenja, potrebnih nekoj nauci ili grupi srodnih nauka. Poznato je da su svakoj nauci, u zavisnosti od njenog predmeta i opšteg teorijskog pristupa, potrebna izvesna u sadržinskom pogledu osobena obaveštenja. Vrlo često, na primer, ono što je o istim ekonomskim pojavama dovoljno obaveštenje za političku ekonomiju ne zadovoljava potrebe sociološkog izvornog obaveštenja. Ipak, premda se svako izvorno naučno obaveštenje može razmatrati s epistemološkog i teorijskog stanovišta, epistemološki kriteriji su svakako mnogo opštiji. Naročito ovo vredi za nauku koja nije teorijski jedinstvena i u kojoj postoje dublja neslaganja o osnovnoj ontološkoj strukturi njenog predmeta. U takvoj situaciji postizanje saglasnosti u epistemološkim pitanjima jeste neophodan preduslov za međusobno sporazumevanje i eventualno kasnije izjednačavanje teorijskih shvatanja. U daljem izlaganju će stoga biti razmatrana pretežno epistemološka pitanja naučnog obaveštenja u sociologiji. Razmatranje ne iznosi celovitu teoriju naučnog obaveštenja, nego samo neke njene najvažnije elemente, prilagođene osobenim uslovima sociologije.

1.

ODNOS IZMEĐU PRIKUPLJANJA PODATAKA I POSMATRANJA

Možda je najbolje početi s jednim na prvi pogled samo terminološkim pitanjem. Vrlo često se svi oblici prikupljanja iskustvenih podataka u nauci nazivaju posmatranjem. Ovo odgovara dosta ukorenjenoj evropskoj epistemološkoj tradiciji. U evropskim metodološkim raspravama i udžbenicima se gotovo redovno pod opštim pojmom posmatranja podrazumevaju svi postupci pomoću kojih nauka dolazi do svojih izvornih obaveštenja. Ovo shvatanje je došlo potpuno do izražaja u dva nova evropska metodološka priručnika, Diverževom (Duverger)

i Kenigovom.²⁾ Diverže, koji je nešto dosledniji od Keniga, sve oblike prikupljanja podataka naziva »tehnika posmatranja«, pa zatim govori o »posmatranju na osnovu dokumenata«, o neposrednom posmatranju u koje, pored posmatranja u pravom smislu reči, ubraja i razne ankete i merenja. Na osnovu širine zahvata u prikupljanju podataka, Diverže zatim razne oblike anketa svrstava u intenzivno i ekstenzivno neposredno posmatranje, ali očigledno smatra da je svaka anketa neposredno posmatranje.³⁾ Slično je i Kenigovo stanovište. Kenig razlikuje neposredno i posredno posmatranje, a u posredno posmatranje ubraja: »korišćenje raznovrsnih dokumenata, istorijskih dokumenata, arhivskih materijala, dokumenata književne i umetničke proizvodnje, štampu, film, uopšte sve likovne materijale itd.«⁴⁾ Karakteristično je da Kenig u dosta iscrpnom nabrajanju raznih oblika posrednog posmatranja nije naveo anketu, iz čega bi se moglo zaključiti da i on anketu ubraja u neposredno posmatranje.

Ovakvo određivanje pojma posmatranja je suviše široko. Posmatranje ne može da bude najopštiji pojam za naučno prikupljanje iskustvenih podataka, ako se želi da pojam posmatranja bude dovoljno određen i ne izgubi svoj osobeni smisao neopravdanim proširenjem njegovog izvornog značenja. Posmatranje je, naime, samo jedan od oblika prikupljanja podataka, ali oblik koji ima neke bitne osobenosti. U posmatranju se pojava o kojoj se prikupljaju podaci nalazi neposredno, potpuno ili bar delimično u čulnom opažaju posmatrača. Naglašeno je da je dovoljno da pojava na koju se odnosi neki podatak dobijen posmatranjem bude i samo delimično predmet posmatračevog čulnog opažaja pošto je ovaj više ili manje aktivna sinteza neposrednih čulnih utisaka, oseća i ranijih iskustava. Zbog toga se često na osnovu samo delimičnog sadržaja oseća stvara sintetičan opažaj posmatrane pojave. Ako čovek gleda neki poznati predmet iz raznih uglova, on ima različite neposredne čulne doživljaje. Međutim, njegov opažaj je ipak manje-više istovetan, jer se u opažaj uključuje i deo onoga što posmatrač o predmetu već zna. Zbog toga je dovoljno imati samo izvesne čulne podatke da bi se stvorio potpuno pouzdan opažaj o nekoj pojavi. Ali da bi se neko izvorno obaveštenje moglo smatrati podatkom posmatranja, pojava na koju se podatak odnosi mora

2) M. Duverger, *Méthodes des sciences sociales*, Presses universitaires de France, Paris, 1961; R. König, *op. cit.*

3) M. Duverger, *op. cit.*, p. 93—317.

4) R. König, *op. cit.*, S. 125. Isto shvatanje »posrednog posmatranja« nalazi se i u poslednjem, trećem izdanju ove knjige. (Vid. R. König (Hrsg.), *op. cit.*, Bd. 2, 1973, S. 46—47.)

bar delimično da bude doživljena u posmatračevom neposrednom čulnom opažanju.

Posmatranje može da bude (1) samoposmatranje ili tzv. introspekcija ili (2) opažanje spoljnih predmeta i pojava. Pod samoposmatranjem se podrazumeva posmatračevo unutrašnje opažanje stanja vlastite svesti, a posmatranje u užem smislu se odnosi na opažanje spoljnih predmeta i pojava. Ova dva oblika posmatranja se u epistemološkom pogledu prilično značajno razlikuju. Dok u posmatranju spoljnih predmeta nezavisni posmatrači mogu imati sasvim slične ili čak i istovetne opažaje, i na taj način podatke jednog posmatrača o nekom predmetu mogu nezavisno proveriti drugi posmatrači, u samoposmatranju nema ove mogućnosti, pošto je ono neizbežno individualno. Niko drugi sem lica u čijoj se svesti dešavaju psihički sadržaji ne može da ih posmatra u psihičkom obliku. Zbog toga nema mogućnosti neposrednog opažajnog proveravanja podataka dobijenih samoposmatranjem od strane nezavisnih posmatrača. Ova okolnost se vrlo često uzimala kao povod da se podaci dobijeni samoposmatranjem potpuno isključe iz nauke. O tome je već bilo govora prilikom razmatranja načela objektivnosti naučnog saznanja. Tada je bihejvioristički stav prema podacima samoposmatranja odbačen, jer on u težnji za objektivnošću lišava nauku izvesnih vrlo značajnih i neophodnih podataka o čovekovom individualnom životu i o načinu njegovog doživljavanja raznih društvenih pojava.

Svi drugi oblici prikupljanja podataka ne mogu se smatrati posmatranjem. Izvorna obaveštenja se ne zasnivaju na opažanju iskustvenih sadržaja na koje se podaci odnose od strane lica koje podatke prikuplja, nego se, u najboljem slučaju, o tim sadržajima traže i dobijaju obaveštenja od drugih ljudi koji su ih posmatrali. Na primer, pitanja u anketi koja se odnose na prošle događaje ne donose podatke anketarovog posmatranja. Pomoću takvih pitanja se prikupljaju uspomene i sećanja ispitanika o nekim njihovim ranijim doživljajima i iskustvima. Iz ovog nastojanja da se jasno razgraniče podaci dobijeni posmatranjem od podataka do kojih se došlo na neki drugi način bilo bi pogrešno zaključiti da u pogledu tačnosti ove dve vrste podataka postoji *a priori* bitna razlika. Podaci dobijeni raznim postupcima mogu biti u različitaj meri tačni i naučno upotrebljivi. Ali je ipak opravdano gledište da je verodostojnost i pouzdanost podataka dobijenih naučnim posmatranjem veća, nego podataka koji su u svom stvaranju prešli jedan duži put. U krajnjoj liniji posmatranje je izvor svakog iskustvenog obaveštenja. Samo što proces od posmatranja do naučnog podatka može da bude duži, posredniji ili neposredniji,

i ovo nije beznačajno za njihovu sazajnu vrednost. Naročito je opravdano pretpostaviti da posredno prikupljeni iskustveni podaci imaju manju naučnu vrednost kad ima razloga da se smatra da lice koje se uzima kao izvor obaveštenja nije toliko sposobno za metodično posmatranje i samoposmatranje nekih iskustvenih sadržaja kao stručno osposobljen i iskusan naučni posmatrač; ili, kad se može pretpostaviti da lica od kojih se kasnije traže obaveštenja o nekim njihovim ranijim iskustvima, nisu bila zainteresovana za pojave na koje se traženi podaci odnose, i zbog toga nisu nastojala da se potpunije o njima obaveste. Postoji i niz drugih razloga koji daju prednost podacima naučnog posmatranja. Dovoljno je, za sada, podsetiti na dobro poznatu činjenicu da vreme koje prođe između časa u kome je stečeno neko iskustvo i časa kada se o njemu traže obaveštenja, usled selektivnosti pamćenja, znatno utiče na potpunost i preciznost obaveštenja.

Mnogobrojni načini prikupljanja podataka koji se ne zasnivaju na posmatranju mogu se podeliti u dve osnovne grupe. U prvu spada prikupljanje podataka koji u društvu nastaju nezavisno od naučne delatnosti,^{4a)} jer pomoću njih društvo zadovoljava neke svoje vrlo različite praktične potrebe. Pre svega, bez raznih obaveštenja ne mogu se organizovati različite društvene delatnosti. Što se neka društvena delatnost organizuje u širim razmerama, to je za njeno obavljanje neophodnija veća količina obaveštenja, a obično su potrebna i sistematičnija obaveštenja. Dok se neka privredna delatnost obavlja u malim proizvodnim jedinicama, na primer porodičnim gazdinstvima, obim neophodnih obaveštenja je vrlo mali. Obaveštenja se po pravilu i ne moraju prikupljati na ustaljen način. Međutim, kad se ta ista delatnost razvije u većim proizvodnim jedinicama, i ove horizontalno i vertikalno povežu u širim okvirima društva, delatnost se ne može normalno obavljati bez znatno većeg broja obaveštenja. To isto važi i za društveni život u celini. U segmentarno organizovanim društvima, u kojima se najveći deo društvenog života odvija u relativno autarkičnim lokalnim zajednicama, ne stvaraju se ni iz daleka tako brojna, redovna i sistematska obaveštenja kao u savremenim društvima u kojima organizacija najrazličitijih društvenih delatnosti ima globalne, opštedruštvene razmere. Velika količina raznovrsnih obaveštenja struji svakodnevno u oba pravca u svakoj grani društvene organizacije, na primer državnom aparatu, nekoj privred-

^{4a)} Tačnije, nezavisno od istraživanja u kojem se koriste; pošto je neposredno ili posredno uključena u razne društvene delatnosti, nauka utiče i na prikupljanje raznih podataka za prvenstveno praktične potrebe, pa podaci ne nastaju sasvim nezavisno od nje.

noj grani, prosveti i sl. Jedna obaveštenja idu iz središta ka me-
snim ograncima organizacije; druga iz tih ogranka kreću ka
centrima i između ostalog sadrže obaveštenja o postignutom
efektu delatnosti, o teškoćama, predloge i sl. Bez stalnog toka
obaveštenja između raznih organizacijskih jedinica ne može se
organizovati nijedna društvena delatnost u širim razmerama.
Ovo je jedan od praktičnih razloga što u društvu stalno na-
staju raznovrsna obaveštenja koja se mogu i u naučnom pogledu
korisno upotrebiti, naročito za razne institucionalne analize. Vr-
lo često se u sociologiji ne uzima dovoljno u obzir činjenica da
se u podacima, koje neka organizacija stvara zbog svojih unu-
trašnjih potreba, sadrže korisna obaveštenja o njenom radu,
stanju i unutrašnjim odnosima, i da ona u mnogo čemu mogu
biti potpunija i bolja od obaveštenja što se mogu dobiti an-
ketnim putem, čak i od pojedinaca koji su po svojoj funkciji
najbolje i najsvestranije obavešteni o radu te organizacije. Za-
postavljanje ovih izvora u proučavanju savremenih društava
tim manje je osnovano jer su u njih obično ugrađena neka na-
učna saznanja, pretpostavke i postupci. Teško da se bilo koja
profesionalizovana društvena delatnost može potpunije proučiti
ako se ne uzmu u obzir u njoj sadržani elementi primene na-
učnog znanja, koji se ogledaju i u sistemima za prikupljanje
podataka.

Drugi razlog što društvo stalno stvara o sebi neka oba-
veštenja treba tražiti u tome što ono ne može trajnije postojati
bez raznih oblika društvenog pamćenja, kojim povezuje svoje
sadašnje delovanje s prošlošću, u kome neguje i razvija svoju
tradiciju, čuva uspomenu na neke događaje, ličnosti, periode
koji su u njegovoj prošlosti imali važnu ulogu, kako bi se te
uspomene pretvorile u aktualnoj situaciji u delotvorne činioce
društvene kohezije i emotivno uticajnu podršku nekih vred-
nosti, težnji i nastojanja. Naravno, što je društvo manje is-
tovrsno, i društveno pamćenje je manje jedinstveno. I, zatim,
u umetnosti, filozofiji, religiji, nauci, ili u svojoj nedovoljno
izdiferenciranoj narodnoj kulturi, u kojoj su svi ovi elementi
još neraščlanjeni, društvo, odnosno razni njegovi delovi, ostav-
ljaju tragove svoga saznanja o prirodnoj i društvenoj stvar-
nosti i svoga stava prema njima, kao i sublimisane izraze svojih
težnji, koje proizilaze iz opšteg istorijskog stanja društva, odno-
sno konkretnog položaja raznih njegovih užih delova. Napokon,
vrlo značajan izvor obaveštenja o društvu su raznovrsni ostaci
njegove materijalne kulture. Niz okolnosti, dakle, utiče da se
u društvu, nezavisno od nauke, a posebno od pojedinačnog is-
traživanja, stalno stvaraju brojni podaci, koji su u naučnom
pogledu vrlo korisni i upotrebljivi.

U drugu grupu spadaju svi postupci prikupljanja kojima
se izvorna obaveštenja stvaraju za specifično naučne potrebe.
Nauka postavlja određena pitanja bilo društvu u celini ili ne-
kom njegovom metodično izabranom delu. U ovim oblicima pri-
kupljanja čitav postupak stvaranja podataka nalazi se, ili može
da se nalazi, pod naučnim nadzorom, a i prikupljeni podaci se
sređuju po naučnim načelima radi odgovora na neko naučno
pitanje. Zbog toga ovaj način prikupljanja podataka ima izvesne
nesumnjive prednosti. Izvorna obaveštenja se u načelu stvaraju
tako da što više odgovaraju epistemološkim normama naučnog
obaveštenja. Raznim postupcima aktivnog prikupljanja podataka
nauka podstiče oblikovanje izvesnih društvenih iskustava u
skladu sa svojim potrebama, da bi time u većoj ili manjoj meri
upotpunila ostale izvore obaveštenja o društvu koja nastaju ne-
zavisno od nje. U ovu grupu postupaka spada i posmatranje,
organizovano u naučne svrhe.

Prema tome, razni postupci prikupljanja iskustvenih podataka
mogu se, prema načinu kako se dolazi do izvornih obaveštenja, podeliti
u četiri grupe: (1) neposredno ili tzv. primarno iskustvo naučnika, u
koje ulazi sve ono što on u svom ličnom iskustvu saznaje o društvu
samim tim što u njemu živi. U prethodnom poglavlju je istaknuta
važnost primarnog iskustva, ali i da ono nije ni iz daleka dovoljan izvor
obaveštenja o složenim oblicima savremenog društva, a još manje je
dovoljno za stvaranje sistematske iskustvene evidencije. Samo u po-
nekim ispitivanjima, koja se odvijaju u vrlo uskim okvirima istraživačevu
primarno iskustvo može da ima pretežno ulogu. S obzirom na značaj
koji se istraživačevom primarnom iskustvu pridaje u ovoj metodološkoj
zamisli, ovde treba jasnije odrediti njegov pojam, tim više jer se njegova
uloga u nauci često subjektivistički tumači i preuveličava. Primarno
iskustvo nastaje u neposrednom odnosu pojedinca prema raznim
sadržajima ličnog i društvenog života. Po pravilu su u njega uključene
praktične pobude, i ono je najrazvijenije u oblastima gde su ove bile
snažne i trajne. Primarno iskustvo ne nastaje isključivo intuitivno ili
spontano niti je skup nepovezanih utisaka i sećanja. U razjašnjavanje
i međusobno povezivanje njegovih delova uložen je redovno veći ili
manji intelektualni napor, posredstvom kojeg je u neposredno
doživljavanje uneto šire pojedinčevu iskustvo: razna znanja, pret-
postavke, shvatanja, ubeđenja. Primarno iskustvo stoga nije sirov oblik
životne spontanosti. Neki njegovi sadržaji su obično vrlo trajni, ali ono
može da se stalno menja i razvija. U novom dodiru sa stvarnošću, ono
se javlja kao najsnažnije doživljen, a često i najdublje promišljen, čvrsto
usvojen deo dotadašnjeg pojedinčevog životnog iskustva. Njegovo
oživljavanje i težnja da se obogaćuje stvaraju vrlo povoljne uslove za

stvaralački odnos prema predmetu istraživanja. U razvijanju i proveravanju primarnog istraživačevog iskustva, bez čega se ono ne može pretvoriti u naučno saznanje, moraju se koristiti razni metodski postupci.

U drugu grupu (2) spadaju razni oblici naučnog posmatranja. (3) Treća grupa obuhvata sve ostale oblike aktivnog prikupljanja podataka u kojima se izvorna obaveštenja stvaraju pod uticajem određenih naučnih zahteva i naučnih potreba. Kako je posmatranje takođe aktivan oblik prikupljanja podataka, postupci pod (2) i (3) bi se mogli uzeti i kao podgrupe iste grupe. Samo zbog svog posebnog epistemološkog statusa posmatranje je ipak izdvojeno u posebnu grupu. Premda je u posmatranju istraživačev odnos prema predmetu posmatranja obično manje aktivan nego u naučnom razgovoru, bitna je razlika u prirodi iskustva iz kojeg obaveštenja potiču. U posmatranju je to iskustvo istraživača, u razgovoru iskustvo ispitanika, nastalo nezavisno od istraživanja. U ovom se podaci iz grupe (3) ne razlikuju od podataka iz grupe (4) u koju spadaju postupci u kojima se kao izvorna obaveštenja upotrebljavaju podaci što nastaju u društvu nezavisno od naučnog istraživanja, usled raznih drugih društvenih potreba. Razlika između postupaka iz grupa (3) i (4) sastoji se u tome što je u (3) izražavanje iskustva usmeravano istraživačkim postupkom, a u (4) sasvim nezavisno od istraživanja.

Ovi različiti načini prikupljanja podataka imaju izvesne osobenosti i teškoće, koje će se kasnije šire razmatrati. Klasifikacija osnovnih tipova prikupljanja naučnih podataka olakšava da se te osobenosti svestranije sagledaju.

2.

OPŠTE OSOBINE NAUČNOG ISKUSTVENOG OBAVEŠTENJA

Poreklo naučnog prikupljanja podataka nalazi se u različitim oblicima iskustvenog obaveštavanja koji su se razvili zbog neposrednih praktičnih društvenih potreba. Zbog toga je i moguće da se i dalje, kad već postoje neki specifični naučni postupci za prikupljanje podataka, u nauci koriste i ona obaveštenja što u društvu nastaju nezavisno od nauke. Međutim, od tih praktičnih oblika obaveštavanja, naučno obaveštenje se razlikuje nizom svojih osobina. Među najvažnije specifične osobine naučnog obaveštenja spadaju (1) veća planska usmerenost,

(2) veća sistematičnost, (3) znatno veća objektivnost i (4) težnja za postizanjem veće preciznosti. Očigledno je da sve ove osobine naučnog obaveštenja proizilaze iz osnovnih karakteristika nauke kao prvenstveno saznanjne delatnosti. Prikupljanje podataka, naime, treba da obezbedi izvorna obaveštenja koja će omogućiti da se osnovne osobine nauke u što punijoj meri i što lakše ostvare. Zbog toga je osnovni zadatak teorije naučnog obaveštenja da pobliže odredi u čemu se sastoje njegove osobenosti.

Usmerenost obaveštenja. Svako naučno prikupljanje podataka je podređeno nekom naučnom cilju, i ako se od ovog odvoji, ono se neminovno pretvara u besperspektivan, najčešće tradicionalistički empirizam i praktikizam. Upravo podređenost određenom naučnom cilju utiče na plansku usmerenost i sistematičnost naučnog prikupljanja podataka. Predmet istraživanja može proizići iz raznih izvora. On može biti i neposredno praktične prirode. Međutim, da bi se mogao naučno ispitati, on mora biti teorijski razrađen. Iz teorijske razrade predmeta istraživanja izvode se zaključci o tome koji su iskustveni podaci neophodni, i u kom vremensko-prostornom okviru treba da se organizuje njihovo prikupljanje. Kritika hipotetičko-deduktivnog modela istraživanja trebalo je da pokaže da se teorijska razrada predmeta istraživanja ne mora u celini završiti pre početka prikupljanja podataka, ako se podaci prikupljaju postupno a ne u jednom navratu. Ali svakom prikupljanju mora prethoditi neka problemska zamisao.

Međutim, povezivanje prikupljanja podataka s postavljenim naučnim ciljevima, naročito ako su ovi određeni teorijski — a tome u nauci treba uvek težiti — vrlo je složen i težak zadatak. Opis pojava u njihovoj neposrednoj pojavnosti, tj. onako kako one izgledaju na pojavnosti, nije ni samostalan, a još manje konačan cilj naučnog istraživanja. Već je rečeno da nauka teži da polazeći od pojavnosti otkrije neke osnovne determinističke činioce koji deluju na proučavanom području stvarnosti; da ispita njihovo dejstvo na razne druge pojave i da u delovanju osnovnih činilaca otkrije neke opšte i nužne pravilnosti, tj. ono što se obično naziva naučnim zakonima. Delovanje ovih osnovnih činilaca u društvenom životu, međutim, nije neposredno dato u čulnom opažanju, a ni prost mehanički zbir elementarnih iskustvenih obaveštenja nije dovoljan da se o tome zaključuje. Naučna saznanja o tim osnovnim činiocima i najstabilnijim odnosima su rezultat otkrivanja i određenog teorijskog objašnjenja uzročno-funkcionalne zavisnosti između niza pojava koje se mogu posmatrati. Da bi se na osnovu podataka o raznim pojavama mogli otkriti neki dublji i trajniji odnosi, prikupljanje podataka mora da polazi od pretpostavki o prirodi raznih determinističkih činilaca i njihovih odnosa. Bez tih pretpostavki ono ne-

sigurno luta u beskrajno bogatoj i promenljivoj pojavnosti.

Međutim, ovo nastojanje da se otkriju deterministički odnosi u društvu ne treba tumačiti u duhu relacionizma koji, raščlanjavajući stvarnost na odnose među pojavama zapostavlja dublje ispitivanje osobnih svojstava kvalitativno različitih vrsta pojava. Temeljita fenomenološka analiza pojedinih vrsta pojava jeste neophodan preduslov dubljeg ispitivanja njihovih međusobnih odnosa. Neophodno je, na primer, poznavati specifične osobine nauke ili umetnosti da bi se mogli svestranije ispitati njihovi odnosi s društvom. Pošto se proučavanjem ovih unutrašnjih svojstava raznih društvenih pojava bave druge društvene nauke, sociologija mora preuzimati fenomenološke odredbe tih pojava, da bi zatim pokazala kako one nastaju i menjaju se pod uticajem određenih društvenih uslova, odnosno kako deluju na razne druge društvene pojave. Relaciono-deterministički pristup se stoga mora dopuniti fenomenološkim.⁵⁾

Naučna saznanja o kvalitativno različitim društvenim pojavama, determinističkim činocima, stanjima i odnosima u stvarnosti izražena su u najvažnijim naučnim pojmovima i teorijskim stavovima. Ti pojmovi i stavovi, bilo da su analitički ili sintetički, više ili manje se udaljuju od pojave konkretnosti neposrednog iskustva. Kao ilustracija može da posluži pojam društvene integracije. Ne postoji jedan jedinstveni neposredni opažaj društvene integracije. Društvena integracija pojedinca, neke društvene grupe ili organizacije sastoji se u nizu njihovih odnosa u nekom širem društvenom obliku. Ona zavisi (1) od sposobnosti za dobro međusobno sporazumevanje. Ako u nekom društvu postoji grupa koja ne zna njegov jezik, već ta okolnost, otežavajući međusobno sporazumevanje, stvara velike teškoće u društvenom integrisanju te grupe. (2) Integracija bilo pojedinca bilo neke društvene grupe zavisi od njihove sposobnosti da obavljaju određene društvene uloge, kao i od toga da li postoje realne mogućnosti da oni preuzmu u datom društvu uloge za koje su sposobni. (3) Dalji činilac društvene integracije je moralnog karaktera i sastoji se u stepenu usvajanja i pridržavanja društvenih normi koje regulišu razne oblike društvenog ponašanja. Ukoliko neki pojedinac ili neka društvena grupa ne prihvataju osnovne norme nekog društva ili nekog značajnijeg oblika društvenog ponašanja, oni mogu u to društvo biti trajno integrisani jedino efikasnom fizičkom prinudom. I napokon, (4) sledeći aspekt društvene inte-

⁵⁾ U više svojih javnih istupanja, a i u privatnim razgovorima, Rudi Supek je ubedljivo izložio potrebu da se proučavanje determinističkih, uzročno-funkcionalnih odnosa dopunjuje fenomenološkom analizom osobnih struktura raznih vrsta društvenih pojava.

gracije još više je subjektivne prirode, a izražen je u postojanju osećanja pripadnosti nekoj društvenoj grupi, društvenoj organizaciji ili društvu, već prema tome na kojoj ravni se odvija proces integracije, i u spremnosti da se aktivno založi za odbranu njihovih interesa i ostvarenje kolektivnih ciljeva. Kao što se vidi, integracija kao društveno stanje ima niz aspekata, i potrebna iskustvena obaveštenja o njoj moraju biti vrlo raznolika. No važnije je uočiti da od teorijskih pretpostavki zavisi koja će se obaveštenja smatrati potrebnim.

Da složenost iskustvenih činilaca i stanja koji interesuju sociologiju, kao uostalom i druge nauke o čoveku, nije slučajna moglo bi se lako pokazati na bezbroj primera. Kao jedan od njih može se uzeti pojam životnog nivoa ili životnog standarda.⁶⁾ Ni tu nema jedinstvenog neposrednog opažaja koji bi donosio podatak o životnom nivou ili standardu, iako je taj pojam znatno bliži neposrednoj opažajnoj ravni nego mnogi drugi teorijski pojmovi. Da bi se raspolagalo naučno potpunijim obaveštenjima o životnom nivou, potrebna su obaveštenja o dohotku, cenama i strukturi potrošnje, stambenim prilikama, komunalnim prilikama, zdravstvenoj zaštiti, mogućnosti obrazovanja, uslovima za zabavu i razonodu i sl. Tek kad se međusobno poveže niz takvih obaveštenja, dobija se sintetičan podatak o životnom nivou ili životnom standardu. Lako bi bilo pokazati koliko raznolika i složena iskustvena obaveštenja zahtevaju razni drugi pojmovi koji se javljaju u teorijskoj strukturi sociologije, na primer pojam klase, kaste ili društvenog sloja, pa čak i elementarniji pojam društvenog položaja.

Pojmovi koji u nauci imaju najvažniju teorijsku ulogu, jer se odnose na neke bitne determinističke činioce, društvena stanja, složene iskustvene odnose i procese, obično su prilično udaljeni od neposrednog opažajnog iskustva i predstavljaju sintezu niza iskustvenih podataka. Teorijski razlozi zbog toga (a) zahtevaju određenu strukturu iskustvenih obaveštenja, (b) usmeravaju prikupljanje u određenim pravcima i, napokon, (c) služe kao okosnice u sređivanju podataka. Moglo bi se reći da struktura izvornih obaveštenja odlučujuće zavisi od prirode teorijskih pretpostavki, koje se eksplicitno ili implicitno nalaze u osnovi određenog istraživanja. Ako teorija ne usmerava prikupljanje po-

⁶⁾ Potrebno je razlikovati pojmove »životni nivo« i »životni standard«. Prvi znači postojeće opšte životne prilike, a drugi životne prilike koje se u nekom društvu smatraju zadovoljavajućim. Prvi pojam je, prema tome, činjenički, a drugi normativan. (Vid. *United Nations, Report on International Definition and Measurement of Standards and Levels of Living*, New York, 1954, p. 2.)

dataka, neizbežno je gomilanje podataka koji nemaju neku veću saznajnu vrednost.

Ali teorija može da utiče na prikupljanje podataka utoliko više što je sama preciznije iskustveno protumačena. Prilikom razmatranja objektivnosti istaknuto je da se naučni pojmovi u pogledu svoga odnosa prema stvarnosti mogu podeliti na pojmove koji se neposredno odnose na iskustvo, i teorijski apstraktnije pojmove koji su s ovim samo posredno povezani. Pojemovni okvir za prikupljanje podataka sastavljen je od pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo. Ali šira naučna vrednost podataka ne zavisi samo od preciznosti tih pojmova, nego i od njihovog odnosa prema teorijskim pojmovima u kojima dolaze do izražaja naučna saznanja ili naučne pretpostavke o nekim iskustvenim činionicima ili odnosima opštijeg značaja. Na primer, podaci o životnom nivou ili standardu mogu se prikupiti samo pomoću sasvim konkretnih pojmova o raznim njegovim sastavnim delovima. Ali svi ti pojmovi moraju da proizilaze iz osnovnog teorijskog pojma životnog nivoa, na koji se u stvari treba da odnose raznovrsni iskustveni podaci. U protivnom slučaju, podaci neće biti adekvatna iskustvena osnova za opis životnog nivoa i životnog standarda. Ako neka teorija nije dovoljno precizno iskustveno protumačena, u prikupljanju podataka se neizbežno luta, pošto se ne može dovoljno određeno znati koja su iskustvena obaveštenja neophodna. Sve ovo pokazuje da je za uspešno povezivanje prikupljanja podataka s teorijom presudno da elementarni pojmovi budu definisani iz šire teorijske perspektive, a ne da njihove definicije budu stvorene *ad hoc* i čisto prakticistički.

Sledeći primer treba da ovaj stav šire ilustruje. Prilikom proučavanja društvene strukture moraju se uzeti u obzir — pored ostalog — i podaci o zanimanjima. Ali zanimanje je jedna vrlo složena društvena uloga. Ono ima svoju tehnološku ili funkcionalnu stranu, koja se ogleda u vrsti poslova od kojih se neko zanimanje sastoji. Međutim, funkcionalno srodna zanimanja mogu se obavljati na različitim stupnjevima stručnosti, s kojima je obično povezan vrlo različit položaj pojedinih zanimanja u organizaciji rada. Na primer, drukčiji je položaj u organizaciji rada visokokvalifikovanog radnika od položaja priučenog radnika. Sem toga, svako zanimanje ima i svoju društveno-ekonomsku stranu, nezavisnu od funkcionalnog sadržaja, koja zavisi od svojinske osnove ili produkcionih odnosa u kojima se ono obavlja. Po vrsti posla, tj. po funkcionalnoj sadržini svojih zanimanja, kao i po stručnoj kvalifikaciji, kovač u nekom društvenom servisu i kovač koji ima svoju privatnu radionicu mogu da budu sasvim istovetni. Različit je samo produkcionni odnos u kome oni obav-

ljaju svoja zanimanja. Ako se smatra da niz različitih elemenata karakterišu zanimanje kao društvenu ulogu, i još više kao položaj u društvenoj strukturi ljudi i profesionalnih grupa koje ga obavljaju, moraju se prilikom prikupljanja podataka svi ti elementi uzeti u obzir. U ovom primeru stoga nije dovoljan podatak da je neko kovač, čak ni da je visokokvalifikovani kovač, nego je potrebno pored ta dva obaveštenja imati i treće koje pokazuje produkcionni odnos. Naravno, ako teorija o društvenoj strukturi zahteva još neka obaveštenja o zanimanju kao društvenoj ulozi, na primer, podatak o veličini dohotka ili o njegovom društvenom ugledu, prethodna tri elementa ne bi bila dovoljna. Ovaj primer pokazuje direktivnu ulogu teorijskih kriterija u procesu prikupljanja podataka. Ako se ti kriteriji ne zadovolje, ili bar približno ne ispune, prikupljena izvorna obaveštenja se ne mogu uklopiti u širi naučni teorijski okvir. U navedenom primeru to znači da podaci o zanimanjima nisu dovoljni za određivanje položaja pojedinaca i društvenih grupa u društvenoj strukturi. Mnogi prikupljeni podaci se ne mogu upotrebiti u naučne svrhe, jer pojemovni okvir za prikupljanje nije bio teorijski zasnovan.

U praksi se ovo dosta često dešava. Klasifikacija zanimanja kojom se služi zvanična jugoslovenska statistika, a naročito njena najopštija varijanta u kojoj se najčešće objavljuju razni podaci, ne razlikuje industrijske i zanatske radnike od privatnih zanatlija, zato što određuje zanimanje samo pomoću jednog elementa — vrste posla, ne uzimajući u obzir stepen stručnosti i produkcionni odnos. Usled toga se u demografiji, a i u drugim statističkim službama, industrijski i zanatski radnici i privatne zanatlije uzimaju kao neizdiferencirana masa. Ovakvi izvorni podaci, međutim, ne osvetljavaju specifičnost zanatlija — privatnika, da se i ne govori koliko je klasifikacija neodrživa sa šireg teorijskog stanovišta.⁷⁾

Zbog toga što se ne ulažu dovoljni naponi da se pojedine teorije preciznije iskustveno protumače i da se što jasnije utvrdi koja su iskustvena obaveštenja potrebna za njihovo proveravanje, održava se raskorak između teorijske misli i iskustvenih istraživanja. I dok se u teoriji uporno održavaju nedovoljno određene i neproverene apstrakcije, na drugoj strani sve bržim tempom nastaju brda podataka zvanične statistike i drugih izvora neznatne naučne vrednosti. Na ove pojemovno-teorijske nedostatke treba tim pre ukazati da bi se razbila naivna vera empirizma da je razvoj tehničkih sredstava za prikup-

⁷⁾ Šire o nedostacima statističke klasifikacije zanimanja vid. u mom radu »Problemi klasifikacije zanimanja u ispitivanju društvene strukture«, *Statistička revija*, god. XI, (1961), br. 4.

ljanje podataka dovoljan za čvršće zasnivanje sociološke teorije na iskustvu. No isto tako treba reći da ni naučna teorija nije plod nekontrolisane mašte. Bez mašte, tj. bez sposobnosti da se na nov, izvoran način sagledaju neke pojave i odnosi, nema teorije. Ali samo na mašti se nauka ne zasniva. U nauci teorijska misao, i kad se kreće u najvišim oblastima apstrakcije, mora težiti da se stalno na što metodičniji način kontroliše pomoću iskustva. I tome treba dodati da mašta nije potrebna samo za stvaranje novih teorijskih pretpostavki, nego i u pronalaženju puteva njihovog iskustvenog tumačenja i proveravanja.

Sistematičnost iskustvenih obaveštenja. I ova druga osobnost naučnog obaveštenja proizilazi iz njegove zavisnosti od naučne teorije. Samo veza s teorijom može da planski usmerava sistematično prikupljanje podataka. Već više puta je naglašavano da nauku ne zanimaju obaveštenja o izdvojenim pojedinačnim pojavama. Naučno objašnjenje se sastoji u otkrivanju sve širih uzročno-funkcionalnih okvira u kojima se traže uzroci i uslovi nastanka pojava i dinamički činioci pod čijim se uticajem one razvijaju i menjaju. Zbog toga je u naučnom prikupljanju podataka, pored obaveštenja koja se neposredno odnose na unutrašnje strukture proučavanih pojava, potreban i niz drugih obaveštenja o uslovima u kojima one nastaju, postoje, razvijaju se i iščezavaju.

Prva osobina sistematičnosti podataka neposredno proizilazi iz ove naučne potrebe i sastoji se u sadržinskoj potpunosti izvornih obaveštenja. Sistematični podaci treba da sadrže obaveštenje o svemu što se smatra relevantnim za objašnjavanje proučavanih pojava, što omogućuje da istraživanje ovlada svojim predmetom. Što se, pak, smatra ili pretpostavlja da je relevantno za objašnjenje, zavisi od postojećih teorijskih saznanja i nekih novih pretpostavki koje se razvijaju u toku istraživanja. Međutim, upravo zbog toga što se prilikom stvaranja programa istraživanja nedovoljno razmišlja o razvijanju njegovog teorijsko-hipotetičkog okvira, vrlo često se dešava da ne budu prikupljeni svi podaci čija se relevantnost mogla predvideti. Naknadno dopunjavanje podataka obično stvara znatne teškoće.

Druga osobina sistematskog prikupljanja podataka odnosi se na utvrđivanje njegovog iskustvenog delokruga. Istraživač mora biti načisto s tim u kom iskustvenom delokrugu želi ispitati postavljeni problem i za koji iskustveni delokrug treba da važe izvedena uopštavanja. U čisto opisnim istraživanjima delokrug se određuje i prostorno i vremenski na sasvim konkretan način, pre svega teritorijalno, a zatim izdvajanjem određene vrste pojava u tom teritorijalnom okviru i utvrđivanjem vre-

menskog raspona u kome će se kretati istraživanje. Znatno je složenije odabiranje iskustvenog delokruga u teorijskim istraživanjima čiji cilj nije opis pojave u konkretnom delokrugu u kome se istraživanje izvodi, nego izvođenje teorijskih zaključaka opštijeg značaja. Već prilikom razmatranja načina proveravanja teorijskih stavova je istaknuto da je od presudnog značaja da li izabrani iskustveni okvir odgovara iskustvenim pretpostavkama određene teorije, odnosno teorijske hipoteze. Treba dodati da je isto toliko važno da taj iskustveni okvir predstavlja strukturu koja u stvarnosti često postoji. Od prvog uslova zavisi mogućnost proveravanja teorije, od drugog širina njenog važenja i primene. Ali, bez obzira da li je istraživanje opisno ili teorijsko, prikupljanje podataka ne može biti sistematično ako njegov iskustveni delokrug nije utvrđen, i ako, zatim, izbor pojedinačnih slučajeva u delokrugu nije metodičan. Vrlo često se ne prikupljaju podaci o svim pojavama u izabranom iskustvenom delokrugu, nego se u njemu stvaraju manji uzorci. Ali stvaranje uzoraka mora da bude izvedeno metodično, tako da omogućuje da se s određenim stupnjem verovatnoće izvode uopštavanja koja važe za ceo delokrug. Na rešavanju ovog zadatka se razvila statistička teorija uzoraka.

Treći aspekt sistematičnosti naučnog prikupljanja podataka ogleda se u težnji za što većom standardizacijom. Uporedivost podataka je mogućna jedino ako su obaveštenja, koja se odnose na sadržajno iste pojave, istovetna. Odstupanja u tom pogledu mogu se dozvoliti u granicama greške koja se ne smatra značajnom. Ako izvorni podaci ne zadovoljavaju ovaj uslov, ne mogu se stvarati ispravna uopštavanja. Prva pretpostavka za to je da svi podaci koji se razvrstavaju u jednu grupu budu što istovrsniji (homogeniji). Ovo se želi postići standardizacijom postupaka prikupljanja. Međutim, standardizacija u ispitivanju društvenih pojava je mnogo složenija nego što se ponekad misli. Često se standardizacija shvata uprošćeno i pretvara u rutinski postupak. Usled mehaničkog prenošenja istraživačkih iskustava prirodnih nauka, u kojima je predmet istraživanja pasivan objekt, pretpostavlja se da je dovoljno da se način prikupljanja podataka formalno-tehnički standardizuje da bi se došlo do stvarno istovrsnih i međusobno uporedivih podataka. U proučavanju društva ova pretpostavka obično nije tačna.^{7a)} Naučno obaveštenje, naime, nastaje u vrlo složenom društvenom odnosu, u kome je primenjeni istraživački postupak samo jedna strana. Druga strana toga odnosa je ponašanje sredine u kojoj se podaci

^{7a)} Iskustva zoologije pokazuju da ovo ne važi ni za proučavanje viših vrsta životinja čije ponašanje može takode da se menja pod uticajem istraživačkog postupka.

prikupljaju, ili društveni uslovi koji su uticali na sadržaj nekog izvora koji se u istraživanju naknadno koristi.

Ovo naročito važi za one oblike prikupljanja podataka kad se ljudima obraća neposredno. Tada na nastajanje svakog podatka utiču obe strane: naučni postupak i reakcija ispitanika ili opažanika na njega. Standardizacija koja uzima u obzir samo prvi element odnosa u kojem nastaju podaci, tj. istraživački postupak, može da dovede do krajnje neuporedivih podataka zbog toga što ponašanje ispitanika (opažanika) nije standardizovano. Na primer, može se neko pitanje postaviti raznim ispitanicima na potpuno isti način, a da ono ipak, zbog njihovog različitog obrazovanja i različite jezične kulture, bude vrlo različito shvaćeno. Postupak je u tom slučaju samo formalno standardizovan, a dobijeni podaci nisu uporedivi. Ali osnovni cilj standardizacije je još teže postići, jer je situacija u kojoj se prikupljanje obavlja mnogo složenija. Jedan od vrlo značajnih uzroka njene složenosti jeste različit stav ispitanika prema istraživanju. Čovek se većinom svesno odnosi prema svojim postupcima i nastoji da ih uskladi sa ciljevima koje želi postići u datoj situaciji. Ova opšta osobenost ljudskog ponašanja dolazi do izražaja i u susretu s naučnim prikupljanjem podataka. Pošto protumače smisao prikupljanja, dovodeći ga u vezu s nekim svojim potrebama i interesima, pojedinci i razne društvene grupe mogu da se na vrlo različit način odnose prema istraživanju. Kasnije će se videti da neke od tih reakcija mogu nepovoljno uticati na kvalitet podataka. Situacija je potpuno analogna, samo obično zamršenija, kad se izvorna obaveštenja ne stvaraju, nego se koriste postojeći izvori, pošto su i na nastajanje ovih uticale neke društvene okolnosti koje je naknadno često teško pouzdano utvrditi. Već ovih nekoliko primera pokazuju da je dobijanje istovrsnih, međusobno uporedivih podataka u proučavanju čoveka i društva putem standardizacije postupka prikupljanja vrlo složeno. Upravo zbog složenosti uslova treba prilikom standardizacije, koja ostaje naučni cilj i ideal, uvek voditi računa da ona bude, pre svega, smisaona, a ne samo formalno-tehnička. Svakako, kad ima dovoljno razloga da se smatra da će tehnički sprovedena standardizacija obezbediti stvarno uporediva obaveštenja, treba je prihvatiti bez mnogo dvoumljenja. Prikupljanje uporedivih podataka i njihovo sređivanje su u tom slučaju mnogo olakšani. Ali, ako nema dovoljno razloga da se pretpostavi da će standardizacija tehničkog postupka prikupljanja omogućiti smisaono istovetne podatke, ne preostaje drugo nego da se postupak prikupljanja elastično primenjuje, i nestandardizovanim tehničkim postupkom pokuša da postigne što veća smisaona istovetnost i na taj način što veća međusobna uporedivost obaveštenja. Nije potrebno naročito is-

ticati da je ovo daleko teži put na koji sociolog treba da se odvaži, ako neće da bude tehničar — rutiner. Na primer, ako se izvodi neka anketa u kojoj se sadržajno ista pitanja postavljaju ljudima iz različitih slojeva i s različitim opštim životnim iskustvom, izgleda mnogo razumnije podesiti konkretne formulacije ili bar dopunska objašnjenja stvarnom čoveku koji je pred ispitivačem, nego ih uvek postavljati na isti način, magnetofonski, pa se nadati da će zbog toga što je pitanje postavljeno istim glasom i istim tonom u različitim slučajevima i podatak biti po smislu istovetan. Kao što se vidi, smisaona standardizacija, koja u većini slučajeva jedino može da obezbedi stvarnu uporedivost podataka može se postići samo primenom odgovarajućih načela i postupaka za kritičko ispitivanje izvornih obaveštenja. Razmatranje standardizacije je u stvari već napustilo pojmovno-teorijsku ravan i prešlo u oblast tehnike prikupljanja podataka. Pojmovno-teorijski okvir može biti u osnovi pravilno postavljen, a da ipak prikupljeni podaci budu naučno neupotrebljivi, jer nisu uspešno rešeni mnogi tehnički zadaci, usled čega prikupljanje (a) nije dovoljno prilagođeno životnom iskustvu proučavane društvene sredine; ili se (b) javljaju razne jezičke teškoće u društvenom opštenju; (c) dolazi do poremećaja u međusobnim odnosima između lica koja prikupljaju podatke i ispitivane sredine; u nekim slučajevima (d) i zbog toga što se ne može postići dovoljna brzina u prikupljanju podataka o nekim pojavama koje su vrlo dinamične; i, napokon, (e) jer su lica koja prikupljaju podatke nedovoljno stručna i nedorasla za taj zadatak.

Objektivnost i preciznost izvornih naučnih podataka. Smisao objektivnosti i preciznosti, kao epistemoloških načela, već je ranije određen. Stoga je ovde dovoljno ukazati na način kako se u prikupljanju podataka ostvaruje njihov direktivni uticaj.

Pošto objektivnost saznanja zavisi od mogućnosti nezavisnog proveravanja, proverljiviji postupak prikupljanja izvornih podataka ima prednost uvek kada pomoću podataka treba nešto dokazati. I već pomenuto proceduralno pravilo da se prilikom objavljivanja rezultata istraživanja iznose sva potrebna obaveštenja o izvornim podacima i načinu kako su oni nastali, kao i da istraživač što nepristrasnije oceni vrednost svojih izvora, ima za cilj da olakša proveravanje.

Preciznost se mora oceniti i u formalnom i u sadržinskom pogledu. U formalnom, da bi se utvrdilo da li su pojmovni okvir, istraživački postupak prikupljanja i ostale faze istraživanja približno iste preciznosti; u sadržinskom pogledu ispitivanje preciznosti teži da utvrdi obim i vrste grešaka koje su

sadržane u izvornoj evidenciji. Pri tome je sadržinsko ispitivanje najtešnje povezano s formalnim, pošto se sve greške posmatraju sa stanovišta izabranog formalnog stepena preciznosti, ukoliko je prethodno ocenjeno da ovaj odgovara osnovnim ciljevima istraživanja. Prilikom donošenja ove metodološke odluke treba imati u vidu kako uslove u kojima se neko istraživanje izvodi, tako i ono što se u nauci o njegovom predmetu već zna. Ono što još nije izmereno ni »laktom«, nije obavezno meriti u milimetrima.

Kao što se vidi, ispitivanjem preciznosti izvornih podataka utvrđuje se, na izabranom stupnju, njihova iskustvena tačnost, koja je, pored usmerenosti, sistematičnosti i proverljivosti, jedan od neophodnih preduslova naučne upotrebljivosti iskustvene evidencije.

3.

ISPITIVANJE NAUČNE UPOTREBLJIVOSTI IZVORNIH PODATAKA

Pošto su razmotrene osnovne osobine izvornog naučnog obaveštenja može se preći na izlaganje načina ispitivanja njihove naučne upotrebljivosti. S obzirom da je način prikupljanja izvornih podataka obično vrlo složen i izložen delovanju mnogobrojnih izvora grešaka, ispitivanje naučne upotrebljivosti podataka nije nipošto lak zadatak. Sociolozima se često prebacuje da su naivni, da svako obaveštenje koje dobiju u anketi ili nađu u pisanim izvorima uzimaju kao tačno, bez svestranog proveravanja i ocene njegove naučne vrednosti. Zaista nije teško naći istraživače koji u svojim radovima ne pokazuju ni izdaleka dovoljno kritičnosti prema izvorima. Ali, postoje metodološka načela pomoću kojih se želi obezbediti kritičnost prema izvornim obaveštenjima i temeljito ispitivati naučna upotrebljivost i tačnost svakog podatka. Ta načela treba poznavati čak i onda kad se ona u pojedinom slučaju ne mogu u potpunosti sprovesti, zbog toga da bi se bar moglo oceniti šta se uspešno postići u prikupljanju i kritičkoj analizi podataka u poređenju s idealnim epistemološkim normama. Zbog toga je razrada postupaka pomoću kojih se proučava naučna upotrebljivost i stepen tačnosti iskustvenih podataka jedan od važnih metodoloških zadataka.

Kako se stvaranje iskustvene naučne evidencije sastoji iz više faza od kojih svaka može negativno uticati na njenu vred-

nost, ispitivanje naučne upotrebljivosti iskustvene evidencije mora uzeti u obzir sve faze njenog stvaranja.

Ako se ima u vidu ono što je rečeno o usmerenosti naučnog obaveštenja, biće lako razumljivo zašto ispitivanje naučne upotrebljivosti izvornih podataka počinje na pojmovno-teorijskoj ravni. Ovde se, naime, jedino može raspraviti pitanje da li su operacionalne definicije pojmova što se neposredno odnose na iskustvo, a bile su upotrebljene kao neposredni okvir za prikupljanje podataka, adekvatne teorijskim značenjima odgovarajućih pojmova. Ispitivanjem adekvatnosti operacionalnih definicija utvrđuje se da li je prikupljena iskustvena evidencija prikladna za ispitivanje postavljenog teorijskog problema. Za rešavanje ovog zadatka potrebna je ne samo sposobnost pojmovne analize i znatna teorijska kultura, nego i temeljito poznavanje konkretnih društvenih prilika u kojima je istraživanje izvedeno. Neka se uzme da treba operacionalno definisati pojam rasne ili nacionalne isključivosti. Taj pojam se najpre raščlanjava na svoje osnovne iskustvene sadržinske komponente. Ranije je operacionalizacija teorijskih pojmova razmatrana sa stanovišta stvaranja pojmovnog okvira za prikupljanje podataka. Sada se pojmovna analiza javlja kao prvi stupanj ispitivanja naučne upotrebljivosti prikupljenih podataka. Ali pređimo na samu analizu. Jedna od prvih karakteristika grupe koja ima osobinu rasne ili nacionalne isključivosti jeste zatvaranje u vlastite rasne ili nacionalne okvire gde god je to moguće. Ova težnja se ispoljava u pokušajima stvaranja zatvorenih oblika u svim granama društvene organizacije: zatvorenih političkih organizacija, relativno zatvorenih privrednih organizacija, škola samo za pripadnike pojedine rasne odnosno nacionalne grupe, zatim kao nastojanje da se u masovnom simboličnom društvenom opštenju što više koriste isključivo grupni kanali (nacionalna štampa i ostale publikacije). Težnja grupe za zatvaranjem u svoje uže društvene okvire ispoljava se i u neposrednim društveno bliskim odnosima (bračnim i prijateljskim) i, konačno, u težnji za teritorijalnim izdvajanjem u većim naseljima. Ovim je ocrтана široka oblast raznovrsnog objektivnog ponašanja u kojoj se može proučavati postojanje i jačina nacionalne ili rasne isključivosti. Nacionalna ili rasna isključivost se zatim redovno javlja u rasprostranjenim i sugestivnim pozitivnim stereotipima o osobinama vlastite grupe, i negativnom stereotipnom prikazivanju osobina nekih drugih nacionalnih ili rasnih grupa. Napokon, latentno postojanje ili otvoreno ispoljavanje agresivnih raspoloženja i postupaka prema drugim etničkim ili rasnim grupama su takođe znak da postoji rasna ili nacionalna isključivost. Ovo je nekoliko bitnih elemenata pojma nacionalne ili rasne isključivosti.

Prilikom ispitivanja da li su neki izvorni podaci upotrebljivi za neku naučnu svrhu uvek se najpre poredi njihov sadržaj sa sadržajem odgovarajućih teorijskih pojmova. Međutim, nije pri tome dovoljno imati u vidu samo najopštiji teorijski sadržaj nekog pojma, nego se moraju uzeti u obzir i konkretniji oblici u kojima se njegov sadržaj javlja u sredini u kojoj se istraživanje izvodi. Srpski, hrvatski, nemački ili mađarski šovinizam imaju vrlo sličnu osnovnu strukturu. Ali njihovi istorijski nastali konkretni sadržaji mogu biti vrlo različiti. Stoga, da bi se o jednom konkretnom obliku nacionalne isključivosti mogli prikupiti iskustveni podaci, nije dovoljno da se pravilno odredi njen osnovni sadržaj; neophodno je upoznati konkretne pojave oblike njenog ispoljavanja u proučavanim društvenim sredinama. Ovo se ne može uspešno postići bez dobrog poznavanja sredine koja se istražuje.

U mnogim se istraživanjima, i pored svih nastojanja, ne mogu prikupiti iskustveni podaci koji bi odgovarali idealnim operacionalnim definicijama pojedinih pojmova, pa se moraju stvarati operacionalne definicije koje se samo približuju teorijskom sadržaju određenih pojmova. Na primer, društvena struktura se može proučavati na podacima različite vrednosti i različite potpunosti. Nije opravdano odlagati ispitivanje teorijski ili praktično značajnog problema, zato što nema najboljih mogućnih podataka. Treba iskoristiti svako raspoloživo obaveštenje, ako se pomoću njega može unaprediti postojeće naučno poznavanje nekog značajnog problema. Ocena upotrebljivosti naučnih podataka treba da ukaže u kojoj meri raspoloživi podaci odgovaraju naučno optimalnim. Naučna kritika, međutim, uzima u obzir ne samo optimalne zahteve u pogledu izvornih obaveštenja, nego i objektivne mogućnosti da se ti zahtevi ispune u datom istraživanju. Samo tada kritika može da oceni u kojoj meri je istraživač iskoristio postojeće mogućnosti. Ne treba zaboraviti da se stvaralačka dovrtljivost izrazito ispoljava i u pronalaženju načina kako da se dobiju potrebna izvorna obaveštenja što boljeg kvaliteta.

Tri faze u stvaranju iskustvene evidencije. Na pojmovno-teorijskoj ravni ispitivanje naučne upotrebljivosti podataka može samo da otpočne. Naučna upotrebljivost podataka zavisi i od njihove iskustvene tačnosti i preciznosti, a glavno područje ispitivanja ovih osobina jeste analiza procesa prikupljanja, kao i svih faza kasnijeg sređivanja i obrade izvornih obaveštenja. U stvaranju iskustvene naučne evidencije mogu se razlikovati tri osnovne faze. Prva faza obuhvata prikupljanje izvornih obaveštenja. U ovoj fazi nastaje izvorna građa istraživanja, koja je, po svom sastavu, vrlo raznolika. U nekim slučajevima izvornu

građu sačinjavaju popunjeni obrasci nekih statističkih ispitivanja. Izvorna građa nekog drugog istraživanja može da se sastoji iz svih zabeležaka koje su nastale za vreme dugotrajnog rada na terenu. Ona može da sadrži brojne podatke koji su nastali nezavisno od nauke, a pronađeni su u arhivskoj građi, štampi i slično. Kao izvorna građa nekog sociološkog proučavanja mogu da služe i razne publikacije, na primer leksikografska i biografska izdanja. Pojedine zemlje imaju vrlo razvijene biografske publikacije; ne samo poznata »Ko je ko« izdanja, nego i posebne nacionalne biografske enciklopedije, u koje se unose biografski podaci o svim ljudima za koje se smatra da su se istakli u nekoj oblasti društvenog života. Pored toga, i opšte enciklopedije su bogat izvor biografskih podataka. Pomenute publikacije mogu biti građa za proučavanje raznih osobina istaknutih ljudi, tzv. društvene elite, ili bar polazna osnova za takva proučavanja.

U drugoj fazi stvaranja iskustvene naučne evidencije sistematski se izdvajaju sasvim određena obaveštenja iz izvorne građe i pretvaraju u iskustvene naučne podatke. Po pravilu, izvorna građa sadrži više obaveštenja nego što se u istraživanju koristi. S druge strane, postojeća obaveštenja ne nalaze se u raznim delovima izvorne građe u gotovom i dovoljno istovrsnom obliku što je neophodno za postizanje njihove međusobne uporedivosti i izvođenje pravilnih uopštavanja. Zadatak ove faze jeste da izdvoji potrebna obaveštenja iz svakog pojedinačnog izvora i da pri tom postigne što veću međusobnu uporedivost podataka. Izdvajanje iskustvenih podataka iz šire izvorne građe izvodi se pomoću klasifikacija i merila. Obim rada u ovoj fazi stvaranja iskustvene evidencije zavisi u velikoj meri od toga na koji način je stvorena izvorna građa. U nekim ispitivanjima se teži da se već prilikom stvaranja izvorne građe dobiju obaveštenja u onom vidu u kome će ona biti upotrebljena u daljoj analizi, i tako skratiti posao druge faze. Tipičan primer ove vrste jeste prikupljanje podataka pomoću upitnika u kome su mogući odgovori na pojedina pitanja unapred utvrđeni. Zaokružavanjem nekog od unapred utvrđenih odgovora dobija se konkretni izvorni podatak. Ovaj način prikupljanja čini postupak njihovog izdvajanja iz izvorne građe znatno jednostavnijim. Izdvajanje se ponekad svodi na mehaničko kodiranje podataka, koji su već u toku prikupljanja konačno oblikovani.

Pa ipak, i u ovim slučajevima moraju se u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije rešavati širi i složeniji zadaci. U prvoj fazi, prilikom stvaranja izvorne građe, obično se teži, naročito u ovom obliku anketiranja, da se dobiju što elementarniji podaci o ispitivanim pojavama. Kombinovanjem tih elementarnih podataka u drugoj fazi stvaranja iskustvene eviden-

cije mogu se iz njih izvesti razna dopunska obaveštenja ili tzv. izvedena obeležja. Na primer, ako su prikupljena odvojena obaveštenja o funkcionalnom sadržaju (vrsti posla) i stručnoj kvalifikaciji zanimanja, kao i o produkcionom odnosu u kome se ona obavljaju, ova elementarna obaveštenja se mogu upotrebiti i sasvim nezavisno. Ali vrlo često je u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije potrebno ukrstiti razna obaveštenja o pojedinim složenim pojavama da bi se o njima dobila vernija slika. U navedenom primeru se povezivanjem sva tri pomenuta podatka dobija određenije obaveštenje o zanimanjima ispitanika.

U mnogim drugim slučajevima je izvedeni karakter pojedinih obaveštenja još više naglašen. Dešava se da se u toku prikupljanja podataka neposredno traži samo neko ključno obaveštenje o pojedinom kolektivnom društvenom obliku, dok se ostala naknadno izvode iz individualnih obeležja njegovih članova. Na primer prilikom popisa stanovništva ili u anketi dovoljno je u svakom domaćinstvu, pored individualnih podataka o stanovnicima, dobiti obaveštenje o srodničkim odnosima, pa se kasnije iz tih podataka mogu izvesti mnogobrojna obeležja porodica: porodična struktura domaćinstva, veličina porodice, njena porodična struktura (brak bez dece, potpuna porodica, porodica majke s decom i sl.), raznovrsne društvene karakteristike (seljačka porodica, radničko-seljačka, radničko-službenička, nacionalno-istovrsna ili mešovita, obrazovna struktura porodice i sl.), odnos zaposlenih i izdržanih članova porodice, porodični dohodak, broj članova porodice koji se školuju itd. Izlaganje ovog primera je namerno išlo u pojedinosti da bi se dobila potpunija predstava o obimnosti i često ključnom značaju obaveštenja koja se mogu izvesti iz neposredno prikupljenih podataka. Prema tome, čak i kad su prikupljana izvorna obaveštenja koja sačinjavaju izvornu građu jako približena željenim naučnim podacima, u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije mogu se iz pojedinih elementarnih podataka izvesti mnoga nova dopunska obaveštenja, tako da ova faza gotovo nikad ne može da izostane. Što se izvorna građa svestranije koristi, to je obim dalje obrade njenih sirovih podataka u ovoj fazi nužno veći.

Postoji još jedan razlog koji ovu drugu fazu stvaranja iskustvene evidencije čini neophodnom. U njoj se izvođenje izvornih podataka povezuje s opštom kritikom izvora. Izdvajanje podataka se pretvara u običan rutinski posao ako se prethodno ne ispita i ne oceni upotrebljivost izvora u celini: njegova potpunost, kompetentnost i verodostojnost, kako opšta tako i za pojedinačna obaveštenja. Sem toga, pažljivo sagledavanje pojedinačnog izvora u celini može da u njemu otkrije i otkloni mnoge

tehničke greške, nastale u toku prikupljanja. Opširnije će se o postupcima ispitivanja grešaka govoriti kasnije.

Dosadašnje razmatranje zadataka druge faze stvaranja iskustvene evidencije uzimalo je u obzir one oblike prikupljanja izvornih podataka u kojima se teži da između obaveštenja koje se neposredno prikuplja i izvornog naučnog podatka postoji što manja razlika. U anketama i drugim statističkim ispitivanjima obično se ovaj cilj želi postići time što se ispitanicima postavlja niz pitanja koja sadržaj traženih obaveštenja raščlanjavaju na što elementarnije delove. Smatra se, naime, da ovakvo raščlanjavanje olakšava ulogu ispitanika, a istovremeno omogućuje da se dobiju uporediviji podaci. Ali ovaj pristup nije uvek metodološki opravdan. Sasvim je, na primer, otvoreno pitanje da li se samo na osnovu niza atomizovanih i mehanički iscepkanih obaveštenja o elementima nekog stava ili mišljenja može o njima dobiti verna predstava. Često je u tu svrhu potrebno postavljati pitanja koja treba da podstaknu ispitanika da svoje mišljenje ili stav iznese što neposrednije i slobodnije. To zahteva da proces prikupljanja podataka bude spontaniji, manje formalizovan. Odgovori ispitanika postaju kompleksniji i konkretniji, pa se po svojoj strukturi više međusobno razlikuju. Usled toga postaje neophodno da se u drugoj fazi uloži veći napor da bi se iz sasvim konkretnih odgovora izvukla izvesna opšta obaveštenja, opšti izvorni podaci. Sasvim je razumljivo da ova druga faza stvaranja iskustvene evidencije postaje još složenija i značajnija prilikom korišćenja podataka koji nastaju nezavisno od naučnih potreba, kad istraživač uopšte ne može da utiče na nastajanje izvornih obaveštenja nego ih samo prikuplja, i najviše što može da postigne jeste da stvori što potpuniju izvornu građu. Dakle, sistematsko oblikovanje sasvim određenih i međusobno uporedivih iskustvenih podataka iz neodređenije i nepreglednije izvorne građe, koje je usklađeno s osnovnim ciljevima istraživanja, jeste uz kritičko ispitivanje izvorne građe — glavni zadatak ove faze stvaranja iskustvene evidencije. Klasifikacije i merila su osnovna sredstva pomoću kojih se taj zadatak ostvaruje.

Tek kada je ovaj deo posla obavljen, može se pristupiti trećoj fazi stvaranja iskustvene evidencije, koja je sintetičke prirode. Pošto su iz pojedinačnih delova građe izvedeni izvorni podaci, treba te podatke srediti. Najelementarniji i početni postupak u stvaranju sintetičkih oblika iskustvene evidencije jeste prebrojavanje pojedinih vrsta iskustvenih podataka i njihovo razvrstavanje pomoću nekih klasifikacija ili merila. Na primer, ako u izvornoj građi postoji podatak o starosti ispitanika, izražen godinom njegovog rođenja, a istraživač smatra da mu ne trebaju podaci o starosti po godištima nego samo po

petogodištima, ili nekim širim grupama, on je već u drugoj fazi iz izvornog obaveštenja izveo grupu kojoj pojedina lica pripadaju. U trećoj fazi stvaranja iskustvene evidencije se prebrojavaju izvorni podaci da bi se dobila starosna struktura ispitnika.

Međutim, stvaranje sistematske iskustvene evidencije zahteva i složenije postupke koji se sastoje u ukrštanju raznih podataka. Izdvojeno uzeto, pojedinačno obeležje ispitivanih pojava retko kada ima veću naučnu vrednost, već je dobija tek kada se poveže s nekim drugim. Na primer, prilikom proučavanja razonode želi se ispitati koliko su pojedini njeni oblici povezani sa starosnom strukturom stanovništva. Podatke o oblicima razonode treba, stoga, povezati s podacima o starosti. Ovakva ukrštanja raznih podataka još uvek spadaju u iskustvenu evidenciju. Vrlo često su ta ukrštanja mnogo složenija od ovog primera, jer se ukrštaju podaci o nekoliko obeležja ljudi ili društvenih grupa. U stvaranje iskustvene evidencije spadaju i razna opisna uopštavanja izvornih podataka. Jedno takvo najelementarnije opisno uopštavanje jeste izračunavanje procentualnih struktura, stopa, indeksa, korelacijskih odnosa koji na uopšteniji i sintetičan način pokazuju u kakvim se međusobnim odnosima nalaze dve ili više vrsta podataka. Tek ovakva sređena i uopštena iskustvena evidencija može da služi kao osnova za iskustveno proveravanje teorijskih pretpostavki.

Naučna iskustvena evidencija je uvek evidencija za neku naučnu pretpostavku — bilo da se radi o opisnim stavovima ili teorijskim hipotezama. Zbog toga njeno stvaranje a naročito njeni konačni sistematske oblici, treba da budu što više podređeni zahtevima proveravanja i ispitivanja određenih naučnih pretpostavki. Može se smatrati pravilom da nijedna tabela nije dobro učinjena ako unapred, tj. pre nego što je ona popunjena podacima, nisu jasno utvrđeni njen smisao i njeni ciljevi. To isto važi i za sve druge sintetičke oblike iskustvene evidencije. Naravno da je ovu usmerenost sintetičkih oblika evidencije moguće postići samo ako su sve faze njenog stvaranja povezane nekim osnovnim idejama. Izvor tih ideja jeste zamisao o tome kakva je sintetička evidencija potrebna za neki istraživački cilj. Ova se zamisao ne mora izgraditi odjedared, na početku stvaranja iskustvene evidencije, već se može razvijati postupno. Važno je samo da svakom koraku u sintetizovanju izvornih podataka prethodi razmišljanje o njegovom mestu u sklopu istraživanja u celini.

Razumevanje međusobne veze između svih faza kroz koje prolazi stvaranje iskustvene naučne evidencije neophodno je za uspešno organizovanje prikupljanja podataka. Međutim,

ono je važno i za ispitivanje naučne upotrebljivosti izvornih podataka. Ako se pretpostavi da je pojmovni okvir u kome se stvara iskustvena evidencija uspešno usklađen s ciljevima istraživanja, njena naučna upotrebljivost zavisi od toga koliko su uspešno otklonjeni uticaji raznih izvora grešaka koji mogu smanjiti tačnost iskustvenih podataka. Greške mogu da se pojave u svim fazama stvaranja iskustvene evidencije, a u svakoj od tih faza deluju osobeni uzroci grešaka. Neracionalno je, stoga, ograničiti mere da se spreče greške i nastojanja da se one otklone iz već postojećih podataka samo na neku od faza; na primer, samo na prikupljanje izvornih obaveštenja, zapostavljajući pažljivo praćenje njihove dalje obrade i sređivanja. Kasnije će se izneti više pojedinosti o načinu kontrolisanja grešaka u pojedinim fazama, pošto se prethodno iznesu neka opšta načela otklanjanja grešaka iz iskustvene evidencije. Za sada je dovoljno istaći da ispitivanje tačnosti iskustvene evidencije treba da se podjednako odnosi na sve faze njenog stvaranja.

Vrste i uzroci grešaka. Što određenije i potpunije shvaćanje o vrstama i uzrocima grešaka koje se mogu pojaviti u iskustvenoj evidenciji od velike je koristi za ocenu njene tačnosti i upotrebljivosti. Na tim saznanjima zasniva se i kontrola procesa prikupljanja podataka i ostalih faza njihove obrade i sređivanja. Teorija grešaka je stoga jedan od ključnih delova teorije naučnog obaveštenja i metodologije. Teorija grešaka nije u društvenim naukama i sociologiji dovoljno sistematski razvijena, iako su greške s kojima se prilikom stvaranja iskustvene evidencije moraju boriti društvene nauke mnogobrojnije i složenije nego greške u naučnom proučavanju prirodnih pojava. Ipak postoje brojna razmatranja raznih ključnih problema teorije grešaka, a i dugotrajna tradicija o tome kako treba otklanjati razne teškoće u stvaranju tačne iskustvene evidencije. Na primer, u istorijskoj kritici izvora izgrađena su već dosta pouzdana, proverena i svestrana načela ispitivanja verodostojnosti i opšte upotrebljivosti izvora. Zatim, u logici, naročito u oblasti stvaranja pojmova i klasifikacija, postoje vrlo određeni stavovi o tome kako treba graditi pojmovne okvire za prikupljanje i sređivanje podataka da bi se otklonile razne greške u iskustvenoj evidenciji. Sem toga, poslednjih desetleća u statističkoj teoriji se intenzivno i s dosta uspeha proučavaju razni problemi teorije grešaka.⁸⁾ No pored opštih načela teorije grešaka, svaki posebni način prikupljanja podataka zahteva da se osnovna načela konkretizuju i prilagode njegovim posebnim uslovima.

⁸⁾ Izvanredno je korisna u tom pogledu knjiga S. S. Zarkovich, *Sampling Methods and Censuses*, vol. II, *Quality of Statistical Data*, FAO, Roma, 1963.

Sistematizacija grešaka, koja uzima u obzir osobene uzroke pojedinih njihovih tipova, može znatno da pomogne da se one bolje razumeju i efikasnije sprečavaju i otklanjaju. S tog stanovišta se greške mogu podeliti u nekoliko grupa. (1) U prvu grupu spadaju greške što nastaju prilikom razrade programa istraživanja. Njihov izvor se nalazi u organizatoru istraživanja. Pre svega, ako predmet istraživanja nije dovoljno jasno određen ili njegov problemski okvir nije pojmovno-hipotetički dovoljno razrađen i precizno operacionalizovan ne može se dovoljno jasno ustanoviti koja su iskustvena obaveštenja neophodna za postizanje sadržinske potpunosti iskustvene evidencije. Drugu vrstu grešaka iz ove grupe čine razni nepažljivi postupci u određivanju iskustvenog delokruga istraživanja i načinu stvaranja uzorka. Zatim dolaze razne slabosti u razradi načina prikupljanja podataka, bilo da se upotrebljavaju neki postupci i oruđa koji nisu prethodno ispitani i nisu dovoljno prilagođeni sredini u kojoj se pomoću njih prikupljaju podaci, ili da prikupljači podataka nisu dobro obučeni i sl. Svi ovi uzroci grešaka deluju pre početka prikupljanja podataka.

(2) U drugu grupu spadaju greške što se pojavljuju u toku prikupljanja, a koje se mogu uslovno podeliti na (a) greške čiji su izvori u licima koja prikupljaju podatke. Uzroci ove vrste grešaka mogu takođe biti različiti; opšta nestručnost tih lica za naučno prikupljanje ili samo njihova nedovoljna pripremljenost za određeno ispitivanje; zatim, njihova nesavesnost i nepridržavanje postavljenih proceduralnih pravila za prikupljanje. Na primer, javljaju se proizvoljnosti u izboru ispitanika jer prikupljači ne ulažu dovoljno napora da uspostave dodir s onim ispitanicima koje je teže pronaći. Međutim, lica koja je teško naći kod njihovih kuća mogu se u ispitivanim oblicima društvenog ponašanja značajno razlikovati od lica s kojima je lakše doći u dodir.⁹⁾

(b) Drugu podgrupu grešaka koje nastaju u toku prikupljanja čine greške čiji su izvori u licima koja daju obaveštenja, ili još opštije, greške koje potiču iz izvora obaveštenja. U načelu je, naime, sasvim sporedno da li je neki pogrešan podatak dobijen neposredno od nekog ispitanika, ili je on uzet iz nekog dokumenta koji je nastao nezavisno od ispitivanja. I u jednom i u drugom slučaju uzrok greške se nalazi u izvoru obaveštenja.

Dobijena izvorna obaveštenja mogu da ne zadovoljavaju uslove koji se zahtevaju od naučnih podataka iz više raz-

loga. Međutim, ti razlozi se mogu podeliti u dve osnovne grupe. (1) U prvom slučaju dobijena obaveštenja ne zadovoljavaju naučne potrebe zato što lica od kojih se traže podaci, ili koja su izradila dokumente iz kojih se podaci preuzimaju, nisu u stanju da dadu obaveštenja potrebnog kvaliteta. (2) U drugom slučaju zato jer oni namerno, iz bilo koga razloga, ne žele da saopšte neka obaveštenja. U prvom slučaju se smatra da izvor obaveštenja nije kompetentan, tj. nije sposoban da pruži obaveštenja kakva su potrebna nauci; u drugom da izvor obaveštenja nije verodostojan, pa mu se ne može pokloniti poverenje jer ima dovoljno razloga da se sumnja u njegovu iskrenost i želju da iznese tačne podatke. Često je vrlo teško utvrditi stvarnu kompetentnost i oceniti verodostojnost nekog neposrednog ili posrednog izvora, ali ipak postoji za to niz pravila koja su izgrađena u dugotrajnoj naučnoj praksi. Opširnije će se o njima govoriti kasnije.¹⁰⁾

U treću grupu grešaka spadaju one čiji se uzroci javljaju u toku obrade i sređivanja izvornih obaveštenja, tj. u drugoj i trećoj fazi stvaranja izvorne evidencije. O njima će se govoriti kasnije, pošto se prethodno šire objasne uslovi prikupljanja naučnih podataka o društvu.

4.

NAUČNO PRIKUPLJANJE PODATAKA O ČOVEKU I DRUŠTVU KAO DRUŠTVENI ODNOS

Objašnjenje grešaka čiji se uzroci nalaze u izvorima obaveštenja zahteva da se svestranije ispituju društveni uslovi u kojima se prikupljaju podaci, ne samo da bi se bolje razjasnilo delovanje pojedinih izvora grešaka, nego i da bi se pokazale neke bitne osobenosti naučnog proučavanja čoveka i društva uopšte. Svako aktivno prikupljanje podataka o čoveku i društvu pretvara se u društveni odnos. Jednu stranu toga odnosa čine lica koja neposredno prikupljaju podatke, ali u stvari u njega ulazi čitava organizacija u kojoj se podaci prikupljaju, a drugu pojedinci, društvene grupe, organizacije ili ustanove od kojih se obaveštenja traže ili na čiju se delatnost ona odnose.

Pre svakog daljeg raščlanjavanja društvenog odnosa koji nastaje u toku prikupljanja podataka treba ponovo istaći da se naučno prikupljanje podataka može da zasniva samo na dobrovoljnoj saradnji pojedinaca, društvenih grupa, ustanova i organizacija

¹⁰⁾ Šire o ovom vid. u poglavlju »Upotreba istoriografskih podataka, str. 551—563.

⁹⁾ Šire o greškama koje u podatke unose anketari vid. str. 524—527.

od kojih se podaci traže. Nauka nema nikakvog prava da od bilo koga iznuđuje bilo kakva obaveštenja ili da do njih dolazi putem obmane. U praktičnom životu se primenjuju razni oblici pritiska i društvenih sankcija da bi se došlo do nekih obaveštenja. Nauka nema na to nikakvog prava. Svaki njen podatak i svaki oblik prikupljanja iskustvenih obaveštenja zasniva se na načelu pune dobrovoljnosti. Već je rečeno da je to jedno od osnovnih načela naučne etike. To ne znači da dobrovoljnost u prikupljanju naučnih obaveštenja nije bila kršena. Najdrastičniji oblik kršenja ovog temeljnog načela naučne etike su razni »eksperimenti« nad zatvorenicima u koncentracionim logorima u hitlerovskoj Nemačkoj, koji su izazvali ogorčenje ne samo u nauci nego i u najširoj javnosti. Dobrovoljnost je, dakle, bitna osobina naučnog prikupljanja podataka o čoveku i društvu.

Društveni odnos koji se uspostavlja u prikupljanju podataka obično je dosta složen, naročito kad se neki društveno važni podaci traže sasvim neposredno od ljudi. Tada je dobrovoljna iskrena saradnja ispitivane sredine gotovo neophodna, jer od nje može odlučujuće da zavisi kvalitet podataka. Iskrenost je presudno važna za upotrebljivost svih obaveštenja subjektivne prirode. Ako se od nekog ispitanika, na primer, traže obaveštenja o njegovim političkim pogledima, njegovom verskom shvatanju, ili o nekim njegovim očekivanjima i planovima, kvalitet dobijenih podataka zavisi presudno od ispitanikove dobrovoljne iskrene saradnje. Kvalitet svih subjektivnih podataka ne zavisi od obaveštenosti i uopšte kompetentnosti ispitanika, nego od njegove iskrenosti i verodostojnosti, a uz to i od sposobnosti usmenog ili pismenog saopštavanja vlastitog iskustva. Ako ispitivač ima dovoljno razloga da ne veruje u postojanje ovakvog stava nekog ispitanika prema istraživanju, možda je bolje takvog ispitanika uopšte ne ispitivati.

Društveni odnos se pojavljuje u još složenijem, zapravo dvostrukom vidu u onim oblicima prikupljanja podataka u kojima se koriste izvori nastali nezavisno od nauke. (1) On je delovao prilikom nastajanja ovih izvora; a zatim (2) da li će neka ustanova, organizacija ili pojedinac otvoriti istraživaču svoju arhivu ili privatnu prepisku, zavisi od njihovog stava prema istraživanju. Očigledno je, dakle, da način prikupljanja nije bitan; osnovno je u kakvom odnosu stoje traženi podaci prema ispitanikovom shvatanju vlastitih ličnih i kolektivnih interesa. Kasnije će se videti od čega sve zavisi kako će ispitanik protumačiti taj odnos, pa prema tome i kakav će biti njegov stav prema davanju traženih obaveštenja.

Prethodno treba pokušati da se objasni zašto se u svakom prikupljanju podataka o čoveku i društvu javlja društveni

odnos. Naučno prikupljanje podataka je osoben vid simboličnog društvenog opštenja, a ovo je opet jedan od važnih elemenata svake društvene delatnosti. Neka obaveštenja mogu da budu izuzetno značajna za društveni ugled i društvenu moć pojedinaca, društvenih grupa i organizacija. Lako je razumeti koliko za neku grupu, organizaciju ili pojedinca može da bude važno da se ne saznaju neka obaveštenja o njima. Ne radi se uopšte samo o ponašanjima pojedinaca ili grupa koja odstupaju od društvenih normi i povlače društvene sankcije. Vrlo često je u konkurentskoj borbi na tržištu ili drugim vidovima delatnosti, koji se odvijaju u okviru ustaljenih pravnih normi, za sve učesnike bitno da njihovi suparnici ne saznaju pre vremena za neke njihove namere i poteze. Gde god postoji ukrštanje interesa i težnja da se radi obezbeđenja suprotnih ili različitih interesa preduzima neki praktični postupak, iznenađenje je važan element uspeha. A da bi se iznenađenje postiglo, moraju se u tajnosti čuvati neka obaveštenja. Citava špijunaža je pokušaj da se dođe do onih obaveštenja o protivniku koja ovaj naročito želi da održi u tajnosti, i koja su od većeg značaja u međusobnim odnosima.

Kad se funkcija pojedinih obaveštenja razmatra sa stanovišta pojedinaca, dolazi se do vrlo sličnih zaključaka. Ugled pojedinca u širem ili užem delu društva može da zavisi od toga da li su neka obaveštenja o njegovom ponašanju ili osobinama poznata. Pri tome treba imati na umu da nijedan pojedinac nije potpuno proziran, i da svaki čini izvesne postupke i ima shvatanja i planova koje ne želi da svi znaju, a nekad naročito ne želi da to zna njegov pretpostavljeni, njegova profesionalna grupa, žena, prijatelj, deca, itd., jer od toga može da zavisi njegov ugled, pa čak i položaj u nekom društvenom odnosu.

Iz prethodne analize, iako je u njoj osnovni problem samo nagovešten, može se zaključiti da vidljivost svih društvenih pojava nije podjednaka, kao i zbog čega prikupljanje naučnih podataka o raznim područjima društvenog života nailazi na različite teškoće i postaje moguće samo u posebnim odnosima između istraživanja i ispitivane sredine. Može se tvrditi da nema društva u kome bi svi odnosi i delatnosti bili potpuno vidljivi za sve njegove članove. Prema stupnju vidljivosti pojedinih društvenih pojava obično se naučna iskustvena obaveštenja dele na javna, poverljiva, tajna i privatna.¹¹⁾ U prvu grupu spadaju obaveštenja o javnim opštepristupačnim sadržajima društvenog života. Svako ko je upoznat s načinom rada neke grane administracije zna da ona i formalno svoja obaveštenja deli na

¹¹⁾ Ova podela je preuzeta od američkog socijalnog antropologa B. H. Džankera, ali ona je vrlo bliska praktičnom iskustvu. (Vid. R. H. Junker, *Field Work*, Chicago University Press, Chicago, 1960, p. 34—35.)

prve tri grupe (javna, poverljiva, tajna), kao i da stvara sasvim određena pravila za širenje tih obaveštenja i čuvanje njihovih izvora. Lična ili privatna obaveštenja odnose se na ono što spada u privatnu sferu čovekovog života. Granice ove sfere se znatno razlikuju u raznim društvima, a i u raznim užim sredinama u istom društvu, npr. u gradu i selu, u različitim društvenim slojevima. Ali, ma kako da se u pojedinim slučajevima može suziti, privatna sfera života nikad sasvim ne iščezava. Intimne čovekove misli i preživljavanja uvek ostaju njeno poslednje utočište.

Za dobijanje svih navedenih vrsta obaveštenja, izuzev javnih, potrebna je dobrovoljna saradnja pojedinaca, društvenih grupa i organizacija. Doista, živeći duže u nekoj sredini naučnik može da sazna i razne poverljive, tajne i lične podatke. On može, zatim, na osnovu izvesnih javnih obaveštenja i teorijskih pretpostavki o vezi između pojedinih oblika javnog ponašanja i njegovih manje vidljivih oblika da zaključuje i o ovim drugim. Međutim, ovi zaključci nisu nikad sasvim pouzdani, i nisu dovoljni za stvaranje sistematske naučne evidencije. Društveni položaj i mogućnost razvoja sociologije, a i drugih društvenih nauka, u velikoj meri zavise od toga koliko je u nekom društvu moguće stvaranje naučne evidencije o raznim područjima društvenog života. Što se ova mogućnost u nekom društvu više sužava, to su uslovi za razvoj nauke nepovoljniji. U tim uslovima nije neobično da ljudi koji su zbog svojih neposrednih društvenih funkcija bolje obavешteni, mnogo više znaju o raznim društvenim pojavama nego naučnici koji te pojave teorijski proučavaju. Samo ovu povlašćenu profesionalnu obavешtenost obično prati profesionalna ograničenost, pošto nije dovoljno razvijena, ili sasvim izostaje uloga nauke kao racionalnog posrednika između užeg stručnog i šireg teorijski razvijenog društvenog pristupa pojedinim oblastima društvenog života za čiji puniji razvoj je javnost iskustvenih obavешtenja neophodan preduslov. Ako je u nekom društvu većina ključnih podataka o privredi nepristupačna za nauku, politička ekonomija i ekonomske nauke moraju biti verbalističke, i ne mogu da budu dovoljno efikasno saznavno oruđe za razvijanje i unapređenje ekonomske prakse, jer nema nauke bez širokog i metodičnog dodira sa stvarnošću. Samo iz knjiga i na osnovu primarnog naučnikovog iskustva ne može se brže i svestranije razvijati nijedna nauka. Neophodna je što šira mogućnost stvaranja sistematske naučne evidencije. Ova specifičnost društvenih nauka jeste jedan od uzroka što se te nauke sporije razvijaju, kao i što pojedine od njih u mnogim društvima stvarno i ne postoje, ali se ova okolnost vrlo često nedovoljno jasno uviđa.

Priroda društvenog odnosa koji se uspostavlja prilikom prikupljanja podataka zavisi od uloge koju traženi podaci imaju u životu pojedinaca, društvenih grupa i organizacija. Podela obavешtenja na javna, poverljiva, tajna i privatna ukazuje da se karakter i društveni smisao različitih podataka bitno razlikuju i da usled toga i njihovo prikupljanje nailazi na vrlo različite teškoće. Dok se podaci izrazito javnog karaktera mogu prikupiti prilično jednostavno, prikupljanje svih ostalih podataka, je uslovljeno dobrovoljnim pristankom ispitivane sredine. Postavlja se stoga pitanje kako i pod kojim uslovima je moguće postići dobrovoljnu saglasnost ispitivane sredine da sarađuje u istraživanju. Ona se u gotovo svakom istraživanju pojavljuje i u institucionalnim i neformalnim kolektivnim oblicima, a ne samo kao skup međusobno nepovezanih pojedinačnih ispitanika. Nekoliko opštih uslova bitno utiču na uspostavljanje povoljnog odnosa proučavane sredine prema istraživanju, što ne znači da se u pojedinačnom slučaju ne mogu javiti i razne druge povoljne ili nepovoljne okolnosti.

U ovom razmatranju opštih uslova povoljnih za prikupljanje podataka pretpostavlja se da se ono kreće u institucionalnim okvirima u kojima je u datom društvu dozvoljeno prenošenje raznih vrsta obavешtenja, tj. da se ni od koga ne traže obavешtenja koja on prema postojećim pravnim propisima ne sme da saopšti. Prvi preduslov da se u tom opštem okviru uspostavi povoljan društveni odnos za prikupljanje podataka jeste da proučavana sredina smatra da je problem koji se istražuje važan i značajan. Ako se traže obavешtenja prema kojima su ljudi ravnodušni, nije toliko bitno da li oni istraživanje smatraju važnim. Ljudi će u tom slučaju već iz čiste učtivosti da saopšte određene podatke. Međutim, ako su obavешtenja značajna za ispitanike, društvene grupe i organizacije, od presudnog značaja za njihov stav prema istraživanju može da bude da li smatraju da je problem koji se ispituje važan, da li ga oni sami osećaju kao praktičnu teškoću i nedostatak. I, zatim, da li smatraju da nauka može pomoći da se pronađe uspešnije praktično rešenje od onog kojem se pribegava u svakodnevnoj praksi. Ukoliko postoje ova dva uslova, mogu se u naučnom prikupljanju podataka prebroditi najveće teškoće. Opšti ugled koji nauka uživa u nekom društvu javlja se kao povoljan činilac u svakom posebnom istraživanju, ako u nekom društvu postoji šire poverenje u nauku. Što je više rasprostranjeno mišljenje da se mnogobrojne praktične društvene teškoće uz njenu pomoć lakše otklanjaju, prikupljanje naučnih podataka nailazi na veće razumevanje i potpuniju saradnju. U svakom pojedinačnom slučaju društveni uslovi su tim povoljniji što su ubeđe-

nje o potrebi naučnog istraživanja proučavanog problema i poverenje u nauku i konkretnog naučnika šire rasprostranjeni, ne samo u rukovodećim krugovima koji su ovlašćeni da daju osnovnu dozvolu za naučno ispitivanje, nego i u širim slojevima koji će u istraživanju na neki način učestvovati. Ako postoje ova dva uslova, društveni odnos u prikupljanju naučnih podataka je sličan prikupljanju kliničkih obaveštenja koja su potrebna za medicinske intervencije. Bolesnik se, pošto oseća neku tegobu i zdravstveni nedostatak i ima poverenje u lekara, obraća ovom za pomoć, a zna da lekar može da mu lakše pomogne ako on sam objektivno i nepristrasno iznese o sebi sve što lekara bude interesovalo.

Dajli uslov koji olakšava prikupljanje podataka o pojedinim značajnim društvenim pitanjima jesu garancije da iz saradnje s nekim naučnim istraživanjem neće proizaći nikakve štetne posledice po lični i grupni ugled i interese lica koja učestvuju u ispitivanju. Prvi preduslov za to je sigurnost da će se podaci koristiti na potpuno diskretan način, koji onemogućuje identifikovanje pojedinaca, bilo kao izvora podataka ili kao lica na koja se podaci odnose. I ovde je situacija slična kao i u kliničkom prikupljanju podataka. Bolesnik, naročito ako pati od nekog oboljenja koje može da ima štetne posledice za njegov društveni ugled, daje tačne podatke o istoriji bolesti samo zato što zna da je lekar svojom profesionalnom etikom obavezan da ta obaveštenja čuva u najstrožoj diskreciji. U sociološkim ispitivanjima se, međutim, diskrecija ne odnosi samo na pojedince, nego i na razne društvene grupe, društvene organizacije, društvene zajednice. Vrlo često je isto toliko važno da se na osnovu objavljenih rezultata istraživanja ne može identifikovati preduzeće, ustanova, dobrovoljna organizacija ili naselje u kojima je ono izvedeno. Uostalom identifikacija pojedinaca, koji u nekoj organizaciji ili zajednici obavljaju uloge koje se ne javljaju masovnije, sadržana je u identifikaciji organizacije (preduzeća, ustanove i sl.) ili zajednice.

U našoj naučnoj tradiciji postoji drukčije gledanje na ovaj problem. Većina monografskih radova o lokalnim zajednicama i geografskim rejonima nastalih u Cvijićevoj i Radićevoj antropogeografskoj i etnološkoj školi izrađena je tako da omogućuje identifikaciju čak pojedinačnih porodica. Ali, već i zbog toga što se toliko daleko išlo u identifikaciji mesta, odnosno lica, istraživanje je moralo da bude površno. Izabrani način objavljivanja podataka nije dozvoljavao da se dublje analiziraju društvene pojave o kojima bi podaci mogli da budu štetni po ugled i neke neposredne interese identifikovanih zajednica i pojedinaca. Takav način objavljivanja izvornih podataka je u stra-

noj nauci uglavnom napušten, kao nepotreban i nekoristan za teorijsku nauku, i zadržava se samo u čisto opisnim monografijama.¹²⁾

Izuzetna važnost načela maksimalno diskretnog korišćenja izvornih podataka sastoji se upravo u tome što se na taj način mogu najefikasnije isključiti iz procesa prikupljanja razni neposredni lični i grupni interesi ispitanika, koji mogu biti naj snažnije pobude namernog iskrivljavanja podataka. Kad se ovo kaže, to svakako ne znači da se ti interesi mogu isključiti potpuno. Ne gubi se iz vida da anonimnost može u pojedinim slučajevima pogodovati neodgovornosti. U celini uzev, ona smanjuje negativan uticaj najneposrednijih ličnih i grupnih interesa na kvalitet izvornih obaveštenja. Diskretno objavljivanje izvornih podataka nimalo ne umanjuje njihovu naučnu vrednost. Teorijsku nauku ne interesuju konkretno mesto i vreme u kome se desila neka pojava, nego njeni opšti uslovi. Na primer, ako se ispituje neki društveni sukob, sasvim je sporedno ime mesta, a bitan je što potpuniji opis uslova u kojima je sukob nastao, njegovih oblika i posledica. Zadatak teorijskih istraživanja jeste da dođu do nekih opštih saznanja o društvenim uslovima u kojima treba očekivati da će izbiti sličan društveni sukob, bilo gde da se ti uslovi pojave.

Ipak, i pored svih nastojanja da se uspostave što povoljniji društveni uslovi za dobrovoljnu saradnju ispitivane sredine, prilikom prikupljanja izvornih podataka često iskrsavaju velike teškoće. Ove su naročito velike kad je sadržaj ispitivanja predmet društvenog sukoba. Dovoljno je čak da razne društvene grupe, slojevi, društvene ustanove imaju podvojen stav prema sadržaju ispitivanja, jer se u njemu ukrštaju neki njihovi suprotni interesi, pa da u prikupljanju podataka bude vrlo teško ostvariti načelo da se podjednako upoznaju sve perspektive i da se čuju sva mišljenja. Obraćanje jednoj od suprotstavljenih strana izaziva nepoverenje drugih, i vrlo često usled toga dolazi do odbijanja da se u istraživanju uopšte sarađuje, ili se to ne čini iskreno. Ako se ima na umu da na većinu značajnih društvenih problema razne društvene grupe i slojevi gledaju iz ugla svojih različitih interesa i shvatanja, lako je razumeti zašto tako često nije lako i jednostavno uspostaviti društvene odnose povoljne za prikupljanje izvornih podataka.

Upravo zbog velikog uticaja društvenih činilaca, naučno prikupljanje podataka o društvu je posao koji zahteva i posebnu veštinu. Za otklanjanje pojedinih teškoća ne pomažu mno-

¹²⁾ Gotovo sve značajnije kompleksne studije lokalnih zajednica, preduzeća i ustanova objavljene su pod izmišljenim nazivima.

go samo opšta uputstva. Istraživač mora imati mnogo takta i sposobnosti da se uživi u neposrednu situaciju u kojoj se odvija istraživanje, i mora biti kadar da ne samo pravilno objasni ciljeve svoga rada, nego i da u često vrlo složenim uslovima stekne i sačuva poverenje ljudi. Ako u tome ne uspe, prikupljanje pouzdanih i naučno upotrebljivih podataka postaje krajnje otežano, ukoliko je uopšte izvodljivo.

Jedno od sredstava za uspostavljanje povoljnih odnosa s proučavanom sredinom jeste objašnjavanje ciljeva istraživanja. Ove treba najpre objasniti licima koja zauzimaju ključne položaje, a pre svega licima koja donose osnovne političke odluke i bez čije saglasnosti se prikupljanje podataka ne može organizovati. Zatim, ciljeve istraživanja treba objasniti onim ljudima s čijom je neposrednom praktičnom delatnosti istraživanje najviše povezano. Na primer, ako se ispituju neki problemi školstva, to treba da budu prosvetni radnici, ako se ispituju neki problemi iz oblasti društvene patologije, organi koji se preventivno bave tim problemima (razne ustanove socijalnog staranja), i organi koji primenom represivnih mera nastoje da suzbijaju određene pojave.

Objašnjavanje ciljeva istraživanja se, međutim, ne zauzavlja na ovome. Iako treba očekivati da će se iz središta društvene organizacije obaveštenja o istraživanju brzo proširiti po čitavoj sredini, ipak, istraživač ne treba da propusti nijednu priliku da svoje ciljeve objasni ljudima od kojih se prikupljaju podaci kad god se pokaže da je to potrebno. A iskustvo pokazuje da je to vrlo često slučaj, ne samo radi prostog obaveštenja, na primer radi suzbijanja pogrešnih tumačenja koja se mogu pojaviti, nego i kao sastavni deo društvenog ophođenja. Čovek od koga se traže podaci oseća se prijatnije kad mu se i lično iznese zašto su oni potrebni i kako će se koristiti, čak i kad to već zna iz drugih izvora. U ispitivanjima koja duže traju, a pojedina ispitivanja traju godinu pa i više, nije dovoljno na početku rada uspostaviti povoljne društvene odnose sa sredinom. Vrlo često iskrstavaju razne teškoće u održavanju jednog uspostavljenih odnosa. Dovoljno je da istraživač načini nekoliko nesmotrenih poteza, pa da se odnos sredine ili pojedinih njenih delova prema njemu lično i prema ispitivanju u celini iz temelja promeni.¹³⁾

Ali, kao što je već napomenuto u odeljku o objektivnosti naučnog saznanja, naučno istraživanje se pretvara u društveni odnos u još jednom ne manje važnom pogledu. Ono, naime, kao

vrlo osobena društvena delatnost unosi izvesne promene u normalno stanje ispitivane sredine. Ljudi se u svom ponašanju redovno rukovode tumačenjem situacije u kojoj se ponašanje zbiva. Stoga čim shvate da se u datoj situaciji javlja jedna nova delatnost, koja je nastala s namerom da se stvori trajna slika o nekom njihovom ponašanju, a time u većoj ili manjoj meri o njima uopšte, oni svesno ili spontano podešavaju svoje ponašanje da bi slika što više odgovarala predstavi kakvu bi oni želeli da o njima imaju drugi. Ako je prikupljanje podataka posredno, tj. iskustveni sadržaji podataka se ne posmatraju, nego se o njima traže iskazi ispitanika, ovi imaju više mogućnosti da proizvoljno predstave razne događaje i pojave. Ali i objektivno ponašanje može takođe da se podešava u situacijama kada je ljudima poznato da su s određenim ciljem posmatrani. Jedna od prednosti pomenutog načela diskretne upotrebe podataka sastoji se upravo u tome što se na taj način smanjuju subjektivne pobude pretvaranja. Objašnjenje da samo iskreni podaci mogu imati naučnu vrednost može, ako je prihvaćena dobrovoljna saradnja u istraživanju, dalje povećati upotrebljivost izvornih obaveštenja. Ipak o ovoj okolnosti da samo ispitivanje menja normalni karakter situacije, unosi u nju neke promene, mora se neobično mnogo voditi računa, a prilično je teško, ako nije uopšte i nemoguće, sasvim otkloniti i izmeriti ovaj uticaj.

Postoje neka pravila, izvedena iz dosadašnjeg iskustva, o tome kako treba organizovati ispitivanje da bi ono što manje menjalo prirodno stanje proučavane situacije. Svakako da će se u tome više uspeti ako istraživanje bude što manje nametljivo i što manje bučno; ako se ono što brže uklopi u uobičajeni životni ritam sredine, bila to fabrika, selo, neka posebna društvena grupa i sl. Za stvaranje povoljnih uslova za dobijanje obaveštenja o uobičajenim ponašanjima ljudi, vrlo je važno da se prilikom prikupljanja podataka izbegava iznošenje vrednosnih sudova i ocena. Istraživač mora imati dovoljno razumevanja i nerava da prihvati svaki oblik ponašanja kao činjenicu i da ga sasvim hladnokrvno posmatra, ma kako se neko ponašanje razlikovalo od njegovih ličnih normi. Ma kako mu neki oblik ponašanja izgledao neprirodan, istraživač mora suzdržati svoje subjektivne reakcije ako hoće da ga vidi u prirodnom toku, ili dobije o njemu verne iskaze.

S uzdržavanjem istraživača da u toku prikupljanja podataka ocenjuje pojedine oblike ponašanja i da izbegava da iznese svoje lično gledište o tome kako smatra da bi trebalo da bude neko ponašanje ili društveni odnos, ne valja ipak preterivati. Vrlo često se u raznim metodološkim priručnicima od ispitivača

¹³⁾ Šire će se o ovom govoriti u narednom poglavlju o posmatranju.

zahteva da ni u kom slučaju ne kažu svoje mišljenje, nego da to na učtiv način izbegnu, ali da ipak prikupe mišljenja ispitanika. Izgleda, međutim, da u pojedinim slučajevima dolazi do sasvim neprirodnog međuljudskog odnosa, koji je neprikladan, za prikupljanje podataka, ako se kruto primeni ovaj zahtev. Ako od ispitanika traži da iznese svoja intimna subjektivna gledišta, ispitivač mora biti spreman da u taj odnos uđe na ravnopravnoj osnovi. Samo u takvom međusobnom odnosu moguće je dobrovoljno i iskreno iznošenje nekih dubljih životnih iskustava. To znači da je normalno da, ako ispitanik postavi ispitivaču neko slično pitanje, ovaj odgovori s istom iskrenošću kakvu očekuje od ispitanika. Važno je samo da ispitivač pribegava iznošenju vlastitih gledišta samo kada je to neizbežno i ne ubeđuje ispitanika da je njegovo mišljenje pravilno. Ispitivač treba da naglasi da nije važno šta on misli o nekom problemu, pošto je njegov cilj da prikupi objektivna obaveštenja o mišljenjima raznih ljudi, ali da će on, ako ispitanik želi, izneti svoje mišljenje, ne tvrdeći da je ono jedino ispravno. Ovakav stav, ako je iskren, vrlo je povoljan za sticanje međusobnog poverenja. Bez uzajamnog poverenja i osećanja ravnopravnosti ne može se uspostaviti povoljan odnos za razgovor o značajnijim životnim pitanjima.

Napokon, apsolutno pridržavanje načela diskrecije je neophodno ako se želi da ispitivanje ne stvara uzbunu u proučavanoj društvenoj sredini. Čim se istraživač ili grupa istraživača pojave u nekom mestu ili ustanovi, oni, naročito u prvo vreme, postaju glavni predmet raznih govorkanja. Javljaju se najrazličitija tumačenja stvarnog cilja njihovog dolaska i njihovog rada. Budno se motre i najmanje pojedinosti iz njihovog rada. Ako se u tim uslovima načini i manja greška, a osobito ako se u nekom možda sasvim beznačajnom slučaju ne održe data uveravanja o diskretnom korišćenju dobijenih obaveštenja, ta greška se redovno preuveličava, što može da stvori velike smetnje i teškoće.

Pored svih navedenih i drugih teškoća, sociolozi uspevaju da prikupe upotrebljive i relativno objektivne izvorne podatke. Zadatak metodologije jeste da objasni koliko je prikupljanje takvih podataka složeno, i koliko postizanje uspeha u tom pogledu može da bude teško u nekim ne naročito izuzetnim društvenim prilikama. Sasvim bi, međutim, bilo pogrešno iz ukazivanja na razne teškoće u prikupljanju izvornih podataka izvoditi skeptičke zaključke, gubiti samopouzdanje i veru u mogućnost da se dobro organizovanim radom može stvoriti iskustvena osnova za temeljitija naučna saznanja o raznim društvenim pojavama. Isto tako ne treba uopštavati iznete teškoće.

Postoje društveni uslovi u kojima je prikupljanje podataka srazmerno lako i jednostavno; bilo zato što tražena obaveštenja ne predstavljaju društvenu tajnu za bilo koji deo ispitivane sredine, ili zato što je ova jedinstvena u svom shvatanju da neki problem treba rešiti i da nauka može pomoći da se pronađu uspešnija i perspektivnija rešenja.

5.

POSTUPCI ZA OTKRIVANJE GREŠAKA U ISKUSTVENOJ EVIDENCIJI

U odeljku o ispitivanju naučne upotrebljivosti izvorne evidencije raspravljano je o opštem značaju otkrivanja i otklanjanja grešaka koje se zbog raznih uzroka mogu u njoj pojaviti. Sada će biti izneti neki opšti metodološki postupci koji se u tu svrhu koriste. Oni se moraju dalje konkretizovati u zavisnosti od načina na koji se prikupljaju izvorna obaveštenja i kako se sređuje izvorna građa. Ipak ove opšte postupke treba i celovitije sagledati da bi se shvatila neophodna svestranost nastojanja da se otklone greške iz iskustvene evidencije.

Prvi kritički zadatak u oceni prikupljene izvorne građe sastoji se u oceni njene potpunosti. Istraživanja u kojima se izvorna obaveštenja neposredno stvaraju razlikuju se i u ovom pogledu vrlo mnogo od onih u kojima se prikupljaju obaveštenja koja su nastala nezavisno od konkretnog istraživanja. U prvom slučaju ispitivanje potpunosti izvorne građe se zasniva na njenom poređenju s planom prikupljanja, i utvrđuje koliko ostvareni obuhvat odgovara planiranom i u čemu se sastoje utvrđena odstupanja, kao i koliko su sadržinski potpuni pojedinačni izvori, na primer, anketni upitnici, zabelčske o posmatranju nekih događaja i sl.

Ocena potpunosti izvorne građe je obično znatno složenija kad se koriste postojeći izvori obaveštenja. U tom slučaju idealni plan prikupljanja podataka ne može biti jedini kriterij za ocenu potpunosti izvorne građe, pošto postojeći izvori vrlo često nisu potpuni i ne sadrže sva, sa stanovišta određenog istraživanja, potrebna izvorna obaveštenja. Realistična ocena postojećih izvora je stoga preduslov za ocenu moguće potpunosti iz njih stvorene izvorne građe. Teškoća se, međutim, sastoji u tome što je vrlo teško oceniti postojeće izvore u celini, a gotovo uvek se može očekivati da će u budućnosti oni biti upotpunjeni naknadno otkrivenim izvorima. No u svakom slučaju naučna ocena potpunosti izvorne građe mora uzeti u obzir

i idealne potrebe određenog istraživanja i mogućnost da se one zadovolje na osnovu raspoloživih izvora.

Sledeći korak posle ocene potpunosti izvorne građe sastoji se u imanentnoj kritičkoj analizi svakog pojedinačnog izvora u celini. Pojedinačni izvori se javljaju u vrlo različitim oblicima. Jednom je to popunjeni anketni obrazac, u drugom slučaju zabeleška o posmatranju nekog događaja, u trećem neki izvorni dokument, na primer završni račun nekog preduzeća, izveštaj o radu neke organizacije i sl. Kao izvori se, zatim, mogu pojaviti neki objavljeni naučni radovi i razni drugi materijali. Imanentna kritička analiza izvora ima dva osnovna zadatka. (1) Ona treba da oceni opštu vrednost izvora, tj. stepen obaveštenosti lica ili grupe lica koji su ga stvorili; zatim verodostojnost izvora, njegovu potpunost sa stanovišta potrebnih izvornih obaveštenja u datom istraživanju, kao i osobenosti nekih užih delova pojedinog izvora. Ima izvora koji u celini ne vrede mnogo, jer su njihovi autori slabo obavešteni o pojedinim stvarima, ili su naivni, ili su izvori namerno doterani da bi ulepšano prikazali stvarno stanje. Međutim, i u ovakvom izvoru mogu da se nalaze neka značajna i korisna obaveštenja. Prema tome, u opštoj imanentnoj kritici izvora treba sagledati i oceniti vrednost izvora u celini, ali i posebnu vrednost pojedinih u njemu sadržanih obaveštenja. (2) Drugi zadatak imanentne kritike jeste da otkriva unutrašnje protivrečnosti u izvorima. Otkrivanjem ovih protivrečnosti imanentna kritika omogućuje da se s velikom verovatnoćom uočavaju pojedine vrste grešaka. Ako se iz više podataka (na primer zanimanja, školske spreme, bračnog stanja itd.) može zaključiti da se neki anketni obrazac očigledno odnosi na odraslo lice, ali na pitanje o starosti stoji da je to lice staro 5 ili 10 godina, može se sa velikom verovatnoćom pretpostaviti da je podatak o starosti pogrešan.

Ipak, imanentna kritička analiza ima nekoliko bitnih ograničenja, zbog kojih ona, po pravilu, češće samo upozorava da se u nekom izvoru verovatno nalaze pogrešni podaci, nego što može sa sigurnošću da ispravlja greške. Pre svega, imanentna kritika je nemoćna pred mnogobrojnim greškama koje ne stvaraju logičke protivrečnosti s ostalim obaveštenjima, kao ni sa svim neverovatne sadržinske protivrečnosti. Protivrečni podaci ne moraju biti netačni zato što u stvarnosti postoje razne protivrečnosti, pa podaci koji izgledaju vrlo protivrečni i neverovatni mogu biti istiniti. Zatim, kad je utvrđena nesumnjiva protivrečnost među podacima, nije uvek sigurno koji podatak je ispravan a koji netačan. Imanentna analiza izvora može biti vrlo jednostrana ako se i »ispravljanje« pojedinih podataka zasniva na shematskoj primeni nekih pravila. Pretpostavi se,

na primer, da neko ko je završio tehnički fakultet i ima titulu arhitekta ne može da bude po zanimanju pekar i da treba, ako se u nekom anketnom upitniku nađe ovakva kombinacija školske spreme i zanimanja, ispraviti jedan od podataka ili možda oba. Međutim, ovakve i slične retke kombinacije mogu postojati u pojedinačnim slučajevima. Zbog toga imanentna kritika nije dovoljna za pouzdano ispravljanje mnogih grešaka. Ako se odvoji od pažljivog iskustvenog proveravanja sumnjivih podataka i izvodi šablonski, imanentna kritika može da unosi više grešaka u izvornu građu nego što ih ispravlja. Dešava se, naime, da tzv. logička kontrola, kako se imanentna kritika izvora obično naziva u statistici, usled krute primene izvesnih normi uklanja iz izvorne građe stvarne protivrečnosti, i na taj način neopravdano uniformiše neke iskustvene odnose. Ovo je naročito nepoželjno ako su slučajevi koji jako odstupaju od nekih pravilnosti teorijski zanimljivi. Shematska imanentna kritika uklanja naročito ove slučajeve. Prema tome, imanentna kritička analiza izvora mora da se oslanja na iskustveno proveravanje podataka koji se teško mogu prihvatiti.¹⁴⁾

Metodološki su mnogo jače sredstvo za otkrivanje i ispravljanje grešaka razni postupci u kojima se iskustvena obaveštenja upoređuju s drugim nezavisnim izvorima, koji se potpuno ili delimično odnose na isti iskustveni sadržaj, naročito ako se neki od tih izvora može smatrati tačnijim. Iz sudske prakse je poznato koliko vrednost ima za utvrđivanje tzv. materijalne istine suočavanje više svedoka koji su bili očevici nekog događaja. U osnovi ista logika se primenjuje i u naučnom istraživanju. Kad god je moguće, nastoji se da se radi proveravanja jednog izvora, njegova obaveštenja uporede sa obaveštenjima nekog drugog nezavisnog izvora. Na primer, u gotovo svim anketama se podatak o starosti ispitanika dobija na osnovu njihovih izjava. Već poređenje ovih izjava s podacima iz nekih ličnih dokumenata jeste efikasan oblik kontrole. Još jači je postupak poređenje izjava o starosti s podacima matičnih knjiga, u koje su podaci uneti neposredno posle rođenja lica, i stoga

¹⁴⁾ Iako je neophodnost temeljite i celovite imanentne kritičke analize u metodologiji odavno opšteprihvaćena, nema mnogo ispitivanja njenog domašaja. U tom pogledu su važna istraživanja S. S. Žarkovića. On je greške u statističkoj izvornoj građi podelio u tri grupe: (a) greške koje imanentna analiza izvora ne može otkriti; (b) greške koje ova analiza otkriva, ali ih ne može ispraviti bez nekog novog sadržinskog izvora i (c) greške koje imanentna analiza otkriva i ispravlja. Proučavanje učestalosti grešaka na materijalu Kontrole jugoslovenskog popisa stanovništva iz 1953. je pokazalo da su najbrojnije i najznačajnije greške iz prve grupe. (Vid. S. S. Žarković, *Greške popisa*, Studije i analize, sv. 3, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1954, str. 23—27.

je veća verovatnoća da je podatak koji je tada zabeležen tačniji od onog koji je dobijen izjavom mnogo kasnije. Isti je slučaj kada se podaci o veličini poseda, dobijeni putem izjava, proveravaju u katastarskim knjigama, ili izjave o dohotku radnika i službenika u finansijskoj evidenciji njihovih preduzeća ili ustanova i evidenciji banaka. Treba samo naglasiti da se nijedan od redovnih izvora evidencije ne može smatrati potpuno tačnim i da je ocena njegove tačnosti poseban metodološki zadatak. U istraživačkoj praksi se poređenje s nezavisnim izvorima obaveštenja nedovoljno koristi.

Posebnu vrednost ima poređenje podataka s nezavisnim izvorom, kada se radi proveravanja stvara nezavisni izvor koji je pouzdaniji od izvornih podataka. Najčešće se ovaj novi izvor stvara na taj način što se u okviru osnovnog uzorka koji je bio ispitan, odabere jedan manji poduzorak i zatim podvrgava svestranijem ispitivanju pomoću jačeg proceduralnog postupka za prikupljanje podataka. Na primer, u većem osnovnom uzorku istraživanja, u kome je bilo ispitano nekoliko hiljada ljudi, primaju se sva obaveštenja na osnovu iskaza ispitanika. U kontrolnom poduzorku, u koji je ušlo možda svega 5% ispitanika, nastoji se što više istih obaveštenja dobiti iz dokumenata ili posmatranjem i merenjem. Na primer, u osnovnom istraživanju su podaci o stambenim prilikama dobijeni putem izjava, a u kontrolnom poduzorku na osnovu pregleda stanova i merenja njihovih površina. Pošto je ovim jačim proceduralnim postupkom proveren jedan deo izvorne građe, mogu se poređenjem podataka kontrole s prvobitnim podacima izvoditi zaključci o opštoj tačnosti čitave izvorne građe.

Postoje i drugi postupci za proveravanje tačnosti i ispitivanje grešaka u izvornoj građi. Jedan od njih je uporedna analiza rezultata različitih prikupljača. Kasnije će se videti da svaki prikupljač može da unosi u izvorne podatke niz osobenih netačnosti i grešaka, bilo zato što se ne pridržava proceduralnih pravila ili zbog nekih svojih objektivnih karakteristika. Sistematskim poređenjem podataka raznih prikupljača može se u izvesnoj meri oceniti koliko grešaka nastaje usled toga. Naravno, i o ovome se može mnogo pouzdanije zaključivati ako se ponovnim ispitivanjem neposredno u stvarnosti proveriti izvorna građa raznih prikupljača.

Konačno, bitan element utvrđivanja tačnosti izvornih podataka jeste ocena tzv. standardne greške ili greške ocena iz uzorka. Iz statističke teorije je poznato da se ocene koje se na osnovu rezultata dobijenih u uzorku stvaraju o raznim obeležjima osnovnog skupa uvek kreću u određenim granicama verovatnoće, a nikad nisu apsolutno tačne. Stoga je potrebno

oceniti raspon u kome se oko prave vrednosti nekog obeležja u osnovnom skupu verovatno kreću njihove ocene izvedene iz uzorka. Ovaj deo greške se može matematičkim putem dosta precizno utvrditi ako je odnos između uzorka i osnovnog skupa dovoljno poznat, i danas predstavlja najmanju teškoću. Niz vodećih statističara (Deming, Kendal) ukazuju da su mnogo važnije greške koje nastaju u prikupljanju od grešaka što proizilaze neposredno iz matematičke strukture uzorka. Evo šta o tome kaže Deming: »U okviru sadašnjih mogućnosti greške na osnovu uzorka su jedine greške u pogledu kojih se nalazimo u zadovoljavajućem položaju sa gledišta teorijskog i eksperimentalnog saznanja.«¹⁵⁾

Svi navedeni postupci za ispitivanje i otkrivanje grešaka odnose se na prvu fazu stvaranja iskustvene evidencije u kojoj nastaje izvorna građa. Ali greške mogu da se jave i u druge dve faze i da usled toga konačna evidencija bude lošija nego što bi na osnovu izvorne građe mogla da bude. Doduše, rad u ovim fazama obrade podataka može da se nalazi potpuno pod nadzorom istraživača pošto u njima ne deluju spoljni izvori grešaka. Zato se treba, ukratko, osvrnuti i na kontrolu grešaka u ovim fazama. Prva pretpostavka uspeha u drugoj fazi stvaranja iskustvene evidencije, jeste da upotrebljene klasifikacije i merila budu teorijski zasnovani, jasni i pouzdani. Teorijska zasnovanost omogućuje da se iz obaveštenja koja se nalaze u izvornoj građi, obično povezivanjem više pojedinačnih obaveštenja stvore teorijski potrebni iskustveni podaci. Pouzdanost klasifikacije i merila znači da ih razni klasifikatori mogu relativno lako na jednoobrazan način primenjivati. Često je dosta teško postići ovu jedinstvenost u primeni neke klasifikacije, nekad zbog toga što pojedine grupe u klasifikaciji nisu dovoljno jasno određene, a nekad zbog toga što se neke pojave mogu u izvornoj građi nalaziti pod različitim imenima.

Obe ove teškoće mogu se ilustrovati na primeru klasifikacije zanimanja koja je vrlo složena, a upotrebljava se u gotovo svim sociološkim istraživanjima. Pre svega, u savremenom društvu s razvijenom podelom rada ima mnogo zanimanja i teško je izraditi klasifikaciju koja bi bila podjednako teorijski zasnovana na svim područjima podele rada i koja bi davala stvarno istovrsne grupe zanimanja. Međutim, stvaranje pouzdane klasifikacije zanimanja je otežano i zbog toga što se ista zanimanja često javljaju pod vrlo različitim nazivima, u kojima se ispolja-

¹⁵⁾ W. Deming, *Teorija reprezentativne metode*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1952, str. 63. Vid. i K. Gales, M. G. Kendall, »An Inquiry Concerning Interviewer Variability«, *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. CXX, ser. A, Part II (1957).

vaju i lokalne osobenosti jezika. Izrazi »bravar«, »šloser«, a sigurno postoje i drugi sinonimi, označavaju isto zanimanje. U drugim, takođe dosta brojnim slučajevima, pod istim nazivom se kriju sasvim različita zanimanja. Kad, na primer, neki knjigovođa iz seoske zadruge koji je završio četiri razreda osnovne škole i čiji se posao svodi na evidentiranje nekih osnovnih podataka, napiše da je knjigovođa, i kad to isto napiše knjigovođa koji obavlja analitičke knjigovodstvene poslove u nekom velikom preduzeću, iza istog naziva se kriju zanimanja vrlo različita po svom profesionalnom sadržaju. A ipak nijedno od ovih lica nije dalo formalno netačan podatak o svom zanimanju. Po terminologiji zanimanja koja se upotrebljava u svakodnevnom životu oba lica su knjigovođe. Samo što ta terminologija nije dovoljno precizna za naučno klasifikovanje zanimanja. U drugim slučajevima se namerno iskrivljavaju podaci o stvarnom zanimanju radi društvenog i profesionalnog prestiža. Postoje razni načini da se greške ove vrste smanje i poveća pouzdanost klasifikacije. Jedan od najvažnijih jeste da se prilikom prikupljanja podataka traži više dopunskih obaveštenja o pojavama i na taj način dobije šira osnova za njihovo razvrstavanje. Na primer, da se pored naziva zanimanja traži i stručna kvalifikacija i radna organizacija. Ali ovo zahteva veće materijalne izdatke i ostaje nesumnjiva činjenica da je često teško stvoriti klasifikacije koje će biti dovoljno jasne i pouzdane i koje će obučeni klasifikatori prilikom izdvajanja iskustvenih podataka moći da upotrebljavaju na jednoobrazan način.

U ovoj fazi stvaranja iskustvene evidencije mogu se, zatim, kao izvor grešaka pojaviti i neki tehnički nedostaci. Jedan od njih jeste, na primer, nedovoljna preglednost i nedovoljna jednoobraznost kodeksa prema kojima se brojčano označavaju (»šifriraju«) izvorni podaci. Ako se dalja obrada podataka izvodi mašinski, u ovoj fazi se svaki izvorni podatak mora pretvoriti u broj po jednom ključu ili kodeksu. Zbog toga uz klasifikaciju mora postojati kodeks šifara prema kome se svaka klasifikacijska jedinica označava određenim brojčanim simbolom. Brojčano označavanje klasifikacijskih jedinica korisno je, međutim, i prilikom ručne obrade. Ono, naime, obezbeđuje da će se podaci na istovetan način uzimati u višekratnim upotrebama, što je naročito potrebno obezbediti prilikom upotrebe složenih klasifikacija koje se zasnivaju na povezivanju nekoliko izvornih obaveštenja. Ali ako upotrebljeni kodeks nije u formalnom pogledu dovoljno jednoobrazan, ovaj čisto tehnički moment može biti uzrok značajnih grešaka. Ove nastaju naročito kad se neke slične ili iste stvari različito označavaju na raznim mestima u kodeksu; na primer kad se različito označava da se neko

pitanje ne odnosi na određeno lice. Poznato je da se u većini anketa neka pitanja ne postavljaju svim licima. Ako ispitanik nije zaposlen, neka pitanja se na njega ne odnose. Prilikom sređivanja podataka ipak treba brojčano označiti da se neki podatak ne odnosi na određeno lice. Ova brojčana oznaka ne znači sadržinski podatak. Ako se u kodeksu uz razna pitanja ovakvi slučajevi različito označavaju, to redovno utiče na povećanje broja grešaka. Isto vredi i za način označavanja da je podatak o nekom pitanju ostao nepoznat. U jugoslovenskoj statistici se ovo obično označava sa 9, 99, ili 999. Ali kod pojedinih obeležja potreban je veći broj oznaka. I ako se u kodeksu kod nekih pitanja »devetka« ne upotrebi za nepoznat odgovor, nego za neku sadržinski određenu klasifikaciju jedinicu, redovno će se povećati broj grešaka prilikom brojčanog označavanja izvornih podataka. Lica koja obavljaju brojčano označavanje (»šifranti«, »koderi«), naročito u masovnijim statističkim ispitivanjima, rade prilično rutinski i mehanički. Ako su kod deset pitanja navikli da »nepoznato« šifruju sa »9«, a kod jedanaestog »devetka« znači nešto drugo, češće će po inerciji i ovde da je upotrebe u uobičajenom značenju. Jednoobrazno rešavanje istih pitanja je, stoga, važna osobina svakog dobrog kodeksa.

Ne treba zatim zaboraviti da ozbiljne greške mogu biti posledica nejasnog ispisivanja šifara. Usled toga šifre nula i šestica češće postaju vrlo slične, a takođe je teško razlikovati četvorku i devetku. Nekome ko nije upućen u praktične probleme mašinske obrade podataka može izgledati smešno da se o ovome govori. Ali greške ove vrste mogu da smanje vrednost izvornih podataka. Lica koja prenose brojčane oznake na kartice obično ne znaju kakav se podatak krije iza neke brojke. Ona nemaju vremena da upoređuju tekstualni podatak s brojčanom oznakom. Ako ove nisu čitko ispisane, broj mehaničkih grešaka se mora povećati. A iza neke nejasno ispisane nule i šestice, četvorke i devetke mogu da se kriju bitno različite stvari. Ako se ne obrati pažnja na ove čisto mehaničke izvore grešaka, smanjuje se ukupni efekt rada na uklanjanju grešaka iz izvornih podataka. Sistematska kontrola ovih grešaka je tim važnija, jer što se obrada izvornih podataka više udaljuje od njihovog konkretnog iskustvenog sadržaja, lakše se i češće dešavaju besmislenije greške. Teško je pogrešiti prilikom neposrednog prikupljanja podataka od nekog lica u određivanju nekih njegovih sasvim očiglednih osobina, kao što je na primer pol. Neuporedivo je lakše u kasnijem brojčanom označavanju izvornih obaveštenja zameniti brojke »jedan« i »dva« koje označavaju suprotne polove. Upravo zbog toga što u kasnijim fazama obrade podataka nema više neposrednog odnosa s pojavom na

koju se podatak odnosi, treba biti vrlo oprezan prema svim naoko sitnim tehničkim greškama. Na prvi pogled smešne, one mogu uneti u podatke i u kasnije zaključke prilične nejasnoće i zamagliti neke postojeće odnose i pravilnosti.¹⁶⁾

U trećoj fazi stvaranja iskustvene evidencije, u kojoj nastaju njeni sintetički oblici, najvažniji zadatak je pažljivo sastavljanje svih dokumenata za tabelarno sređivanje podataka. Naročito je ovo važno kad se tabeliranje obavlja mašinski. Naime, dovoljno je da se samo malo pomeri red brojaka u pojedinim stupcima obradne tabele, pa da mašina, koja precizno čita komande, svaku grešku u programu tabeliranja sistematski unese u podatke. U ovoj fazi se dešava takođe da se prilikom prepisivanja podataka načine psihološki neznatne greške koje su po svojim posledicama fatalne. Na primer, dovoljno je da se prilikom prepisivanja zameni pretkolona i zaglavlje, pa da nastane tzv. obrnuta tabela, koja možda prividno ima smisla, ali je iz osnova pogrešna. U ovoj fazi sintetizovanja podataka, svaka i najmanja greška može da ima veliki učinak. U ranijim fazama pojedinačna greška se odnosi na pojedinačan podatak; ovde, međutim, ona može da upropasti neke podatke za ukupnu statističku masu. Stoga svi raniji naponi mogu ostati bezuspešni ako se pažljivo ne izvodi konačno sređivanje podataka.

Ne ulazeći u pojedinosti postupaka kojima se nadzire stvaranje sintetičkih oblika iskustvene evidencije, dovoljno je, da bi se razumela njihova logika, istaći da je pažljivo poređenje tabelarnih ili na drugi način sistematski sređenih podataka s nekim teorijskim očekivanjima i pretpostavkama najvažniji način njihove kontrole. Teorijski elementi se javljaju prilikom otkrivanja grešaka i u prethodnim fazama, ali u ovoj dolaze najviše do izražaja. Teorijski obrazovan istraživač, koji pored toga dobro poznaje stvarne prilike u kojima je istraživanje izvedeno i koji je pažljivo pratio ceo tok prikupljanja i sređivanja podataka, može poređenjem njihovih sintetičkih oblika, na primer pojedinih tabela, s nekim teorijskim pretpostavkama otkriti u njima greške nastale u raznim fazama. Neke od tih grešaka postaju uočljive tek u toku analize. Takav istraživač uvek svoju iskustvenu evidenciju poredi s onim što je nekom problemu u nauci već poznato. On je naročito kritičan prema podacima koji protivreče nekim utvrđenim stavovima. Ne zbog toga što bi ove dogmatski prihvatao, nego da bi izbe-

gao zaključivanje na osnovu pogrešnih izvornih podataka. A malo je iskustvenih odnosa o kojima u nauci već ne postoje više ili manje zasnovane pretpostavke. Stoga, kad u svojoj iskustvenoj evidenciji otkrije podatke koji su suprotni teorijskim očekivanjima, istraživač mora biti jako oprezan i svestrano naknadno proveravati te podatke da bi otklonio sumnju da njihovo neslaganje s teorijskim očekivanjima nije posledica nekih grešaka. Jer, ako se utvrdi da se neslaganje ne može objasniti netačnošću podataka, istraživač je možda na tragu nekog novog naučnog otkrića. Ali bilo bi loše graditi svoje zaključke i pokušavati da se opovrgnu utvrđena naučna gledišta bez prethodnog savesnog ispitivanja kvaliteta izvorne evidencije.

Preostaje da se razmatranje o ispitivanju grešaka u iskustvenoj evidenciji upotpuni još s nekoliko napomena. Prva se odnosi na veličinu greške. Šta će se smatrati greškom zavisi od stepena preciznosti koji se želi postići, a koji se znatno razlikuje od jednog do drugog istraživanja, pa čak i kod različitih podataka u istom istraživanju. Sva obaveštenja koja se kreću u okviru izabranog i jasno definisanog stepena preciznosti ne predstavljaju greške, iako su možda netačna po nekom strožem kriteriju. Na primer, ako se smatra da su dovoljni podaci o starosti po petogodištima, praktično se mogu zanemariti sve greške u podacima u okviru pojedinih petogodišta. Prema tome, u odnosu na pravu vrednost, tj. na tačnu starost lica, neki podatak može biti netačan, ali pošto se kreće u okviru izabranog stepena preciznosti, greška se može tolerisati. Ovo je potrebno naglasiti zato jer nije racionalno u otklanjanju grešaka ići preko izabranog stepena preciznosti. Kako se dopunska preciznost ne može praktično iskoristiti, jer se klasifikacija nekog obeležja neće raščlaniti dalje od utvrđenog stupnja, napor za otklanjanje grešaka koje su po svojoj veličini iznad njega sasvim je uzaludan.

Druga se napomena odnosi na analizu uzroka grešaka. Istraživač koji se u otklanjanju grešaka ne zadovoljava time što će dobiti preciznije i pouzdanije podatke, nego hoće da izvede i metodološka iskustva iz ispitivanja njihove tačnosti, neće se zaustaviti na utvrđivanju broja, vrsta i veličine grešaka, nego će analizirati i njihove uzroke. U tu svrhu je neophodno raščlanjavanje grešaka prema njihovim izvorima i prema fazama stvaranja iskustvene evidencije u kojima se greške javljaju. Na taj način se dobija određenija slika o uticaju raznovrsnih čini-

¹⁶⁾ Šire o metodima kontrole kvaliteta obrade podataka vid. u S. S. Zarkovich, *Sampling Methods and Censuses*, vol. II, FAO, Roma, 1963, ch. XVI.

laca na konačan kvalitet podataka, što je metodološki vrlo potrebno.¹⁷⁾

Prilično je, naročito među statističarima, rasprostranjeno jednostrano shvatanje o konačnim efektima uzajamnog potiranja grešaka. Često se smatra da se onaj deo grešaka koje nastaju pod uticajem čisto slučajnih uzroka međusobno potiru, jer da se u obimnijem izvornom materijalu broj slučajnih grešaka u jednom pravcu približno izravna s brojem grešaka u suprotnom pravcu, tako da ova vrsta grešaka nema većeg uticaja na konačnu agregatsku raspodelu. Pre svega, ovo shvatanje o automatskom potiranju grešaka važi samo za greške koje su rezultat slučajnih uzroka, a ne nastaju usled delovanja nekih sistematskih činilaca. Može se, na primer, smatrati da je tehnička greška koja nastaje pogrešnim bročanim označavanjem pola ili nekog drugog obeležja posledica slučajnih uzroka. Ali nema nikakvog razloga da se pretpostavi da je slučajnog porekla i greška koja se sastoji u težnji da se u određenim uslovima umanju vlastiti dohodak. Razumljivo je stoga da, kada na neku grešku utiče neki sasvim specifičan i sistematski činilac, ne treba očekivati od automatskog potiranja grešaka izravnavanje konačne raspodele obeležja u ukupnoj statističkoj masi. To, uostalom, ne proizilazi ni iz pomenutog shvatanja o potiranju grešaka. Ali — i u tome je osnovni smisao ove kritičke primedbe — čak i kad se radi o slučajnim greškama koje se u ukupnoj masi potiru, i zbog toga značajnije ne iskrivljuju konačnu raspodelu pojedinačnog obeležja u statističkoj masi, to ipak ne znači da su ove greške uklonjene. One se pojavljuju čim se raspodela određenog obeležja ukrsti s nekom drugom. To će se najbolje videti na jednom vrlo prostom primeru. Može se smatrati da će broj pogrešnih oznaka pola u izvornoj građi biti podjednako raspoređen u oba pravca i da će se dobiti relativno tačna polna struktura stanovništva. Izdvojeno uzeta raspodela po polu je prema tome u redu. Međutim, sve greške u razvrstavanju pola se javljaju čim se polna struktura poveže s nekim drugim obeležjem, na primer brojem rođene dece. Tada će se žene, čiji je pol pogrešno označen, pojaviti u tabeli kao muškarci koji su rodili decu. Ovaj primer nije fiktivan; samo se ova greška, pošto je vrlo uočljiva, lakše otkriva od drugih. Usled iste greške u polu dobijaju se prilikom ukrštanja pola sa zanimanjem podaci o ženama koje su tobože rudari — kopači u jami, ili sveštenici.

¹⁷⁾ Još ne postoji sistematska teorija o uzrocima grešaka u raznim fazama stvaranja iskustvene evidencije. Zanimljivu skicu klasifikacije uzroka grešaka koje nastaju u toku prikupljanja izvornih obaveštenja izneo je S. S. Žarković u studiji navedenoj u prim. ¹⁴⁾, str. 48—54.

Slučajna greška u svakom pojedinačnom obeležju narušava celovitost podataka o nekoj kompleksnoj pojavi. Prema tome, slučajno potiranje ne smanjuje ukupan broj pogrešnih podataka koji se nalaze u izvornim podacima. Što se podaci više i dublje analitički koriste ukrštanjem s drugim podacima, tim više se ispoljava uticaj ukupne mase pogrešnih podataka.

Očigledno je da se teorijski značaj svestranog otklanjanja grešaka iz iskustvene evidencije sastoji pre svega u tome što precizniji podaci omogućuju preciznija iskustvena uopštavanja, kao polaznu osnovu za otkrivanje raznih naučnih zakona i proveravanje naučnih teorija. Ali otklanjanje grešaka treba sagledati i s jednog konkretnijeg stanovišta. Prilikom razmatranja strukture naučnog zakona naglašena je važnost ispitivanja tzv. odstupajućih slučajeva, koji se izrazitije odvajaju od opšte pravilnosti, zbog toga što se u njima javlja neki osoben i redak splet determinističkih uslova i činilaca. Ako se iskustvena evidencija prethodno temeljito ne očisti od grešaka, ne može se s dovoljno sigurnosti utvrditi da li odstupajući slučajevi nisu samo prividni, jer se u stvari radi o greškama izvornih podataka. Teorijski obrazovan i iskusan istraživač se razlikuje od rutinera i po tome što prilikom analize odstupajućih slučajeva nastoji najpre da se što sigurnije obezbedi da se iza »odstupajućih« slučajeva ne krije neka greška. Ovo je tim važnije što se po broju krupne greške i izraziti odstupajući slučajevi obično kreću u istim srazmerama. Na primer, poznato je da postoji dosta stabilan prosečni odnos između starosti lica koja sklapaju međusobne brakove. Ali u svakoj tabeli o starosti supružnika u sklopljenim brakovima javljaju se odstupajući slučajevi, u kojima je razlika između starosti muža i žene znatno veća od prosečne. Broj ovakvih slučajeva nije velik. Prilikom analize ovih podataka neophodno je najpre utvrditi da li neki od njih nisu nastali usled grešaka u prikupljanju i sređivanju podataka i da, na primer, razlika u starosti muža i žene od nekoliko desetaka godina nije nastala usled toga što je brojka 22 pretvorena u 52.

Zatim, kao opšte metodološko pravilo, treba istaći da što je iskustvena građa nekog istraživanja manja, to s više pažnje i s većom strogosću treba da se ispituje njena tačnost. Bročano manje greške dobijaju u maloj izvornoj građi veću težinu, jer čine veći deo ukupnog materijala i mogu više da utiču na rezultate istraživanja. Ako se raspolaže sa masovnom izvornom građom od nekoliko desetina hiljada slučajeva, jedan šifrant koji stvara u podacima neku sistematsku grešku ne mora ipak da nanese presudnu štetu ukupnoj građi, jer je njegov udeo u obradi srazmerno mali. Međutim, ako su upotrebljena

samo tri šifranta, a materijal se kreće oko hiljadu slučajeva, pa neka jedan od njih jače ošteti trećinu izvorne građe, to može da bude katastrofalno.

Napokon, u svakoj kontroli izvornih podataka treba biti načisto s tim šta se u stvari ispituje; da li samo pouzdanost istraživačkog postupka, ili iskustvena tačnost dobijenih podataka. Ponekad, naime, način kontrole ne odgovara postavljenom cilju. Želi se utvrditi iskustvena tačnost podataka, a način kako je kontrola organizovana omogućuje da se ispita samo pouzdanost istraživačkog postupka koja se obično određuje stepenom stabilnosti podataka što su njime dobijeni. Smatra se, na primer, da je postupak neke ankete pouzdan ako se prilikom njenog ponavljanja dobiju isti ili slični rezultati. Na ovo se u svojoj osnovi svodi ispitivanje pouzdanosti primenjenog postupka. Ispitivanje pouzdanosti istraživačkog postupka je, međutim, u najboljem slučaju samo deo mnogo složenijeg ispitivanja iskustvene tačnosti podataka. Ni teorijski, a ni praktično nije isključeno da se u više navrata dobiju istovetni, ali ipak vrlo netačni podaci. Ispitanik koji je u prvom ispitivanju dao netačan podatak i to pamti, može da i drugi put odgovori na isti način, te da i pored stabilnosti odgovora oba podatka ne budu tačna. Zbog toga je prilikom kontrole vrednosti iskustvenih podataka od većeg naučnog značaja da se izgradi što sigurnija osnova za ocenu tačnosti podataka, a ne samo pouzdanosti primenjenog postupka. U tu svrhu je u kontroli neophodno primeniti metodološki jači postupak od onoga pomoću kojeg je stvorena proveravana izvorna građa.

6.

POSTUPAK S IZVORNOM GRAĐOM

Prilikom razmatranja objektivnosti naučnog saznanja istaknut je, kao jedno od proceduralnih pravila, zahtev da nezavisni istraživači mogu proveriti rezultate naučnog istraživanja, i da način objavljivanja rezultata treba da što više olakša proveravanje. Proveravanje rezultata naučnog istraživanja postaje znatno lakše ako je sačuvana čitava njegova izvorna građa i može biti stavljena na raspolaganje naučniku koji želi da proveri njegove rezultate. Zbog toga se u metodologiji postavlja zahtev da istraživač, pošto je završio analizu svoga izvornog materijala i objavio svoje rezultate, preda potpunu izvornu građu istraživanja nekoj naučnoj ustanovi. U radu u kome iznosi rezultate istraživanja, pisac objašnjava svoj postupak u onoj meri

koliko smatra da je dovoljno da bi stručni čitaoci mogli da stvore osnovnu predstavu o naučnoj vrednosti izvorne građe i zasnovanosti njegovih zaključaka.

Čuvanje celokupnog izvornog materijala nekog istraživanja važno je, međutim, ne samo zbog toga što olakšava proveravanje. Ako je izvorna građa obimna i kompleksna, pojedinačni istraživač i pored svih nastojanja nije u stanju da naučno iskoristi ni izdaleka sva iskustvena obaveštenja koja su u njoj sadržana. On izvornom materijalu prilazi iz određenog ugla i s određenim hipotezama zato što ga prvenstveno interesuju neki problemi. Međutim, u izvornoj građi uvek ima i drugih mogućnih obaveštenja i njihovih kombinacija. Zbog toga izvorna građa nekog istraživanja može biti vrlo korisna drugim istraživačima, koji je mogu naknadno analizirati s drugim ciljevima. Kako je prikupljanje izvornih podataka najskuplji deo socioloških istraživanja, na ovaj način se uz iste troškove povećava obim naučnih obaveštenja i ova time postaju jeftinija. Ovaj zahtev da celokupna izvorna građa istraživanja bude pristupačna drugim naučnicima odgovara uostalom vekovnoj tradiciji istorijskih društvenih nauka, i nema nikakvog razloga da ne postane opšteprihvaćena norma u sociologiji.

U poslednjih petnaestak godina dosta se raspravljalo o stvaranju posebnih ustanova u kojima bi se prikupljali, sređivali i čuvali podaci iz raznih izvora, korisni za društvene nauke, pa razumljivo i izvorne građe pojedinačnih naučnih istraživanja. Ponekad se ove ustanove nazivaju arhivima društvenih nauka, ali se sve više odomaćuje izraz »banke podataka«, iako se ne zamišlja da ove zadovoljavaju samo potrebe naučnih ustanova. U poređenju s klasičnim naučnim arhivima, ove ustanove — koje još uvek više postoje u raznim zamislima nego u stvarnosti — imaju nekoliko osobenosti. (1) Mada se predviđa da se u njima čuvaju razne zbirke izvora, u svom dokumentarnom obliku (popisnice, anketni upitnici, zabeleške iz terenskog istraživanja i sl.), mnogo veću ulogu imaju izvori pripremljeni za statističku obradu. (2) Sledeća osobenost je tehničke prirode i odnosi se podjednako na dokumentarni i statistički vid izvorne građe. Oba se, naime, nastoje preneti na elektronske računare. Na taj način se mogu vrlo brzo iz ogromnih masa građe izdvojiti potrebni pojedinačni sadržaji, a statistička građa dalje obrađivati. (3) Zamišljeno je takođe da se — po uzoru na vojne i upravne sisteme obaveštavanja — sve ustanove ove vrste u nekoj zemlji pomoću daljinskih veza povežu u jedinstven sistem kako bi se iz svake ustanove mogao neposredno koristiti celokupan izvorni fond čitavog sistema. Razmatraju se i etički problemi delovanja ovakvih sistema obaveštavanja, naročito u vezi sa zaštitom privatne

sfere pojedinaca i stvarne mogućnosti da istraživač održi obećanje koje je dao ispitanicima da će se sva obaveštenja koristiti diskretno, bez lične identifikacije.¹⁸⁾

7.

TEHNIČKA RAZNOLIKOST I KOMPLEMENTARNOST PRIKUPLJANJA PODATAKA

U sociologiji postoje iz više razloga bolji uslovi za stvaranje potrebne iskustvene evidencije ako se u prikupljanju izvornih obaveštenja koriste različiti tehnički postupci. To proizilazi, pre svega, otuda što su pojave koje sociologija proučava vrlo raznolike i složene, a konkretni postupci za prikupljanje podataka nisu podjednako prikladni za dobijanje naučno upotrebljivih obaveštenja o svim društvenim pojavama. Iz nekoliko narednih poglavlja će se jasnije videti da svaki od tih postupaka ima neke prednosti, ali i neka ograničenja, kao i da ove osobine različitih postupaka često stoje u sasvim komplementarnom odnosu. Osobenost sociološkog teorijskog pristupa traži da se proučavane pojave sagledaju u vrlo složenim iskustvenim spletovima. Zbog toga je gotovo uvek prilikom dubljeg i svestranijeg ispitivanja nekog sociološkog problema korisno u prikupljanju izvornih podataka komplementarno primeniti različite tehničke postupke, koji se obično međusobno dopunjuju. Ovo načelo je u najvećoj meri — pod pretpostavkom da postoje povoljni društveni uslovi — moguće primeniti u savremenom društvenom životu. Na primer, kada se hoće da prouči štampa, kao jedan oblik masovnog simboličnog opštenja u društvu, treba najpre utvrditi njenu sadržinu, tj. ispitati poruke koje se preko štampe odašilju u društvo, kao i način kako se to čini. U tu je svrhu neophodna analiza sadržaja. Međutim, to je tek prvi korak. Sociologiju ne zanima samo sadržaj štampe, već i šta se dalje dešava s njenim porukama: koliko one dopiru u pojedine delove društva, ko ih i kako prihvata, tj. opšti i specifični uticaj štampe. Za proučavanje ovih problema obično su neophodne ankete. Ali oba ova istraživačka postupka još uvek nisu dovoljni za celovitiju sociološku analizu

¹⁸⁾ Šire o ovim nastojanjima vid. u S. Rokkan (ed.), *Data Archives for Social Sciences*, Mouton, Paris — The Hague, 1966; R. L. Bisco (ed.), *Data Bases, Computers, and the Social Sciences*, J. Wiley, New York, 1970; M. Warner, M. Stone, *Data Bank Society*, Allen and Unwin, London, 1970; В. А. Устинов, А. Ф. Фелингер, *Историко-социальные исследования, ЭВМ и математика*, „Мысль“, Москва, 1973.

štampe. Jer sadržaj svakog lista nastaje kao rezultat delovanja redakcije, a redakcija ima svoju unutrašnju organizaciju i način rada i uključena je u neki širi institucionalni sistem kao jedan od njegovih funkcionalnih beočuga. Prema tome, rad redakcije, njen položaj i odnosi s drugim delovima društvenog sistema moraju se proučavati institucionalnim metodima. Sličnih primera koji pokazuju kako složenost proučavanih pojava i raznoliki oblici njihovih odnosa s drugim društvenim pojavama zahtevaju tehničku raznolikost i komplementarno korišćenje različitih postupaka u prikupljanju iskustvenih podataka, moglo bi se navesti vrlo mnogo.

Međutim, komplementarna upotreba različitih načina prikupljanja podataka korisna je i iz jednog užeg metodološkog razloga. Sociologija i ostale društvene nauke ne raspolažu ni iz daleka s onako preciznim sredstvima za prikupljanje podataka kao što su neki instrumenti s kojima se služe prirodne nauke. Složenost društvenih odnosa takođe komplikuje prikupljanja. Zbog toga se o raznim društvenim pojavama može doći samo do više ili manje preciznih, ali nikad do idealno preciznih podataka. U tim uslovima, kada je prilična skepsa u pogledu tačnosti svakog izvora obaveštenja znak naučne razboritosti i opreza, postojanje nezavisnih obaveštenja dobijenih na različit način je vrlo veliko olakšanje i može da bude korisno za ispitivanje vrednosti pojedinih obaveštenja. Ipak u komplementarnoj upotrebi raznih postupaka za prikupljanje podataka ne treba nikad zaboraviti na posmatranje koje je, u krajnjoj liniji temelj za ocenjivanje vrednosti obaveštenja dobijenih pomoću ostalih tehničkih sredstava. Naravno, neophodnost upotrebe raznolikih tehničkih sredstava znatno otežava obrazovanje naučnih socioloških kadrova, jer svaki način prikupljanja ima svoje osobenosti. Ali zbog prirode naučnih zadataka sociologije istaknuto načelo je ipak najracionalnije. Svako apsolutizovanje bilo kog oblika prikupljanja podataka osiromašava sociologiju i stvara nepovoljnije uslove za njen svestraniji naučni razvoj. Ovo naravno ne znači da se iskustvena evidencija o pojedinom problemu ne može, pa čak i ne mora stvarati samo jednim postupkom, na primer korišćenjem istorijskih izvora.

Napokon, u mnogim sociološkim istraživanjima potrebno je da se u prikupljanju podataka primene i metodi drugih nauka. Razlog je što se u tim istraživanjima ispituju uticaji društvenih uslova na neke pojave koje proučavaju druge nauke, na primer na umetnost, saznanje, pravo, mentalna oboljenja i sl. Pre otkrivanja veza između tih pojava i određenih društvenih uslova neophodno je dobro poznavanje njihove unutrašnje strukture, a za to su najpodesniji metodi odgovarajućih posebnih nauka.

Na primer, bez estetskih kriterija i estetske i istorijsko-umetničke analize ne može se izgraditi naučan opis umetnosti određenog društva i vremena. Analiza svih posebno-naučnih metoda koji se u pojedinim sociološkim istraživanjima moraju upotrebiti ne spada, naravno, u delokrug metodologije socioloških istraživanja.

VIII

POSMATRANJE

U prethodnom poglavlju posmatranje je definisano kao prikupljanje podataka o pojavama putem njihovog neposrednog čulnog opažanja. U svim ostalim oblicima prikupljanja podataka veza s pojavama na koje se podaci odnose je posrednog karaktera. Ta okolnost da predmet proučavanja, ili tačnije, iskustvene pojave koje su za njega relevantne, ulaze neposredno u čulni opažaj istraživača i daje posmatranju poseban epistemološki status. Kako je put između nekog sadržaja u stvarnosti i iskustvenog podatka o njemu skraćen do najmanje mere i lišen svih posrednika, jer se čitav proces stvaranja podataka odvija u istraživanju, opravdano je pretpostaviti da će iskustveni podaci dobijeni naučnim posmatranjem biti tačniji od podataka čije je stvaranje dugotrajnije i u kome učestvuje više lica bez stručnih i ostalih osobina potrebnih za naučno posmatranje. Pored ove čisto epistemološke prednosti, posmatranje ima još jedno nezamenljivo preimućstvo. Ono znatno proširuje istraživačevo primarno iskustvo i olakšava mu da stekne realističan utisak i osećanje celine proučavanog predmeta, bilo da se radi o nekoj lokalnoj zajednici, nekoj društvenoj organizaciji, nekoj posebnoj društvenoj delatnosti ili samo o nekoj posebnoj vrsti društvenih pojava. Jedino se trajnim posmatranjem može dobiti celovita predstava o prirodnim, materijalnim, društveno-organizacijskim i kulturnim uslovima života neke zajednice ili neke organizacije i o ljudima koji u njoj žive i deluju. Ti neposredni celoviti doživljaji i predstave dobijeni posmatranjem moraju se, svakako, kasnije analitički raščlanjavati, na razne načine iskustveno proveravati i sistematski razvijati. Radi njihovog teorijskog objašnjavanja često je potrebno da se stvaraju vrlo apstraktni teorijski modeli. Međutim, snažan neposredan utisak o nekom društvenom obliku ili procesu, ma koliko ovi bili složeni, stečen posmatranjem prilično je sigurno jamstvo da istraživač neće u nastojanju da ih teorijski objasni graditi životno nerealističke konstrukcije. Što je slabija veza između teorijske misli i neposrednog istraživačevog iskustva, njegovog neposrednog poznavanja proučavanih pojava, veća je opasnost neplodnog umovanja i proizvoljnih teorijskih konstrukcija. I u naukama,